

Vécsey Virág

Zöldülő identitás, piaci lojalitás: Kettős szerepben az Index

Felelősségtulajdonítási sémák az Index klímaváltozással kapcsolatos tartalmaiban

Ez a tanulmány azt vizsgálja, milyen felelősségtulajdonítási sémák jelennek meg a klímaváltozással kapcsolatos hírekben az Indexen. A kutatás során olyan kombinált módszert alkalmaztam a klímaváltozás médiareprezentációjának átfogó vizsgálatára, amelyet kifejezetten ennek a témának a kutatására dolgozott ki Antal Wozniak (Wozniak et al. 2015). A multimodális megközelítés egyszerre vizsgálja az értelmezési keretet (framing), a narratívát és a vizuális tartalmakat. Az alapjaiban kvalitatív megközelítést a framek vizsgálata során egy kvantitatív elem egészítette ki, amely szintén korábbi kutatások (Smeteko & Valkenberg 2000, Dirikx & Gelders 2010) módszertanát követi. Az Index a *Covering Climate Now* nevű nemzetközi médiaegyüttműködés keretében kiemelten foglalkoztak a klímaváltozással, és 31 különböző műfajú, témába vágó tartalmat jelentetett meg a New York-i klímacsúcsot megelőző héten. A kutatás eredményei azt mutatják, hogy a megjelenő anyagok legtöbbször politikai szereplőket tesz felelőssé a klímaváltozás következményeinek kezeléséért, ugyanakkor előtérbe kerül az egyén felelőssége is, akinek elsődleges feladata a tudatos fogyasztás. A fogyasztás motívumán keresztül az elemzett tartalmak arra utalnak, hogy a média is aktora a tudatos fogyasztó létrehozásának, aki a zöld kormányozhatóság szubjektumaként választási szabadságán keresztül manipulálható.

Kulcsszavak: covering climate now, egyéni felelősség, felelősségtulajdonítás, index, kapiatlocén klímacsúcs, klímaváltozás, médiareprezentáció, multimodal approach, zöld kormányozhatóság, zöld média

1. Klímaváltozás a médiakutatásban

A klímaváltozás médiareprezentációja Magyarországon meglepően alulkutatott, pedig a klímaváltozással kapcsolatos kommunikáció és annak hatása már az 1990-es évek óta (Nerlich et al. 2015) foglalkoztatja a kommunikációtudományt, sőt 2007 óta külön folyóirat (a *Journal of Environmental Communication*) foglalkozik az ökológiai témák kommunikációjával. Míg a 2000-es évek közepéig évente öt olyan tanulmány jelent meg, amely kimondottan a klímaváltozás médiareprezentációjának különféle aspektusait kutatta, addig 2011-ben ugyanez a szám már eléri a húszat (Schäfer 2012). A média klímaváltozással kapcsolatos kommunikációját kutatók egyebek között vizsgálták már a média tudományos ismereteket átadó szerepét (Boykoff & Boykoff 2007), a székeszist a klímaváltozás médiareprezentációjában (Boykoff 2008), egyes nemzetek médiájának klímakommunikációs jellegzetességeit (Dirikx & Gelders 2010, Metag et al. 2015, Taddicken et al. 2019) és a sajtó morális keretrendszerét a témában (Laksa 2014).

A közelmúltig a klímaváltozással kapcsolatos kommunikáció nagy részét az tette ki, hogy körüljárják és eldöntsék, létezik-e a klímaváltozás. Kérdés volt továbbá, hogy a változás egyet jelent-e a felmelegedéssel, és az is, hogy ez része-e a természetes klímaciklusnak. Mára a média fősodrában konszenzus alakult ki arról, hogy a klímaváltozás létezik, és antropogén okokra vezethető vissza. A felelősség kérdése éppen azért vált különösen fontossá, mert a globális és meglehetősen absztrakt jelenség felelőseit is absztrakttá teszi, ha a probléma oka egy-

szerre mindenki. A diskurzusokban elfogadottá vált az a meggyőződés, hogy a következményeket mindenkinek viselnie kell, de kérdés, hogy mindenkinek egyforma mértékben-e, és hogy mindenki egyforma mértékben járult-e hozzá a klímaváltozáshoz. A diskurzusok sokszor aszerint különíthetők el egymástól, hogy a globális probléma felelősei globális, lokális vagy egyéni szinten keresendők-e.

A klímaváltozás témája globális jellege miatt is erősen átpolitizált, és – mint közpolitikai ügy – mindenképp az aktorok felelősségéről szól. A közpolitikai ügyek materiális és immateriális javak újraosztásáról szólnak, a klímaváltozás ügye pedig ezek közül mindkettőt érinti. A felelősség kérdést aktualizálja, hogy a klímaváltozással foglalkozó online tartalmak mennyisége gyorsuló ütemben nő (Schaefer 2012). Egyre aktívabb és nyilvánosabb tehát a klímaváltozást övező diskurzus a közösségi médiában is.

Tanulmányomban először ismertetem a kutatás módszertani hátterét, annak három komponensét és a vizsgálat tárgyát, majd a három bemutatott elemzési szempont egyes eredményeit veszem számba.

2. A kutatás módszere

A kutatás módszertani keretét az Antal Wozniak (2014) által javasolt *multimodal approach* adja. Ezt a módszert kimondottan a klímaváltozás médiareprezentációjának kutatására dolgozták ki; lényege, hogy három kommunikációs módus vizsgálatát ötvözi. Ezek a framing, a narratíva és a vizuális reprezentáció. Ez a három elem episztemológiailag a következő alapokon nyugszik: a frame-analízist a leggyakrabban hírek szövegeinek standardizált tartalomelemzésére használták, vagyis a szövegnek csak az explicit tartalmát vizsgálták a módszerrel; ezzel szemben a vizuális tartalmakat és a narratívát mindig kifejezetten azzal a céllal elemezték, hogy mögöttes tartalmakat, rejtett jelentéseket is felfedjenek, ehhez pedig alapvetően a tartalmak kontextusát is figyelembe vették.

2.1. Framing-értelmezési keretrendszerek

A *mediaframe-eket* olyan értelmező, történetvezető eszközökként lehet leírni, amelyek egy bizonyos gondolatmenetet helyeznek előtérbe egy hír interpretációja során (Nisbet 2009). Robert M. Entman (1993) szerint a framing a médiában úgy jelenik meg, hogy a valóság bizonyos elemeit előtérbe helyezik egy szövegben annak érdekében, hogy meghatározzanak egy problémát, annak okait és morális vetületeit, sőt megoldási javaslatot álljanak elő. A frame tehát olyan értelmezési keret, amely a hír kontextusának bizonyos elemeit hangsúlyozza, másokat pedig homályban hagy (Bajomi-Lázár 2017). Az értelmezési keretek vizsgálata során meg kell határozni a hír forrását jelentő médium helyét a kulturális, gazdasági és politikai térben, mivel a frame-ek maguk is a hatalom lenyomatai, és központi jelentőséggel bírnak a jelentések hegemoniájában (Anderson 1997).

Holli A. Semetko és Patti M. Valkenburg (2000) a médiában megjelenő, klímaváltozással kapcsolatos hírekben öt jellegzetes értelmezési keretet ír le; ezek a felelősség, a (gazdasági) következmények, az emberi vonatkozás, a moralitás és a konfliktus. Ebben a rendszerben a *felelősség frame* úgy keretezi az adott hírt, hogy a benne leírt problémákért valamilyen hatalmat, csoportot vagy egyént okol (illetve tesz felelőssé a megoldásáért). A *(gazdasági) következményeket hangsúlyozó keretrendszer* a jelenlegi vagy eljövendő (anyagi) előnyöket és hátrányokat veszi számba és/vagy azt, hogy egy adott megoldás vagy annak elmaradása milyen következményekkel járhat. Kutatásomban ezt a kategóriát a gazdasági jellegtől elvonatkoztatva vizsgáltam, hiszen a következmény frame így is jól körülírható értelmezési keret. Az *emberi vonatkozás (human interest) frame* érzelmi oldalról közelít egy problémához; ebben a témában jellemzően úgy, hogy történeteken keresztül mutatja be, egy vagy több egyént miként érint a klímaváltozás. A *moralitás frame* vallásos vagy erkölcsi értékészlettel közelít egy problémához. Gyakran előíró jelleggel fogalmazza meg, hogy a társadalom tagjainak milyen elvek mentén kellene cselekedniük. Mivel az objektivitás újságírói követelményével ez nehezen egyeztethető össze, az ilyen üzeneteket a hírben megszólaltatottak közvetítik. A *konfliktus frame* értelemszerűen különböző álláspontokat ütköztet, egyének vagy csoportok szembenállását mutatja be. A Valkenburg és Semetko által leírt kategóriák meghatározására egy kvantitatív kérdőívet dolgoztak ki, eldöntendő kérdésekkel, amelyet én is használtam.

2.2. Narratíva-hírtörténetek

Katherine McComas és James Shanahan (1999) narratívaelemzése szerint az emberek narratívák segítségével fésülik össze megfigyeléseik fragmentumait, ezáltal hozva létre a valóság egy konszenzusos struktúráját. A hírmédiában is újra konstruálódik egy valóság(értelmezés), amikor egy narratívára fűzik fel a hírek szereplőit, helyszíneit és eseményeit.

Wozniak a narráció elemzése során három elemet kutat: mennyire erős egy narratíva jelenléte, milyen tipikus narratív műfajhoz tartozik az adott történet, és mely kategóriába sorolhatók a hírben megjelenő szereplők a klasszikus narratíva szerepek közül.

A narratíva mint retorikai struktúra jelenlétét jelzi a dramaturgia (egy klasszikus történetnek van eleje, közepe és vége), az emocionalizáció (információk érzelmi oldalról történő megközelítése), a megszemélyesítés és a fikcionalizáció. A narratív műfajok meghatározása során négy jellemző kategóriát különböztethetünk meg (Smith 2015): ezek a *hétköznapi* („business as usual”), a *tragikus* (amikor az emberi erőfeszítések kudarcot valtanak), a *romantikus* (amikor egy hős karakter oldja meg a problémát), valamint az *apokaliptikus* (amikor egy globális válságot kell kezelni).

2.3. Vizuális tartalomelemzés

A klímaváltozás absztrakt és komplex témájának mediatiszációja során a vizuális tartalmak különösen hatékonyan közvetíthetnek jelentéseket a hírfogyasztóknak. A képek erős érzelmeket ébresztenek, és közelebb hozzák a témát az olvasóhoz. Míg a kognitív feldolgozás racionális, analitikus és logikus, addig az élményalapú feldolgozás holisztikus, gyors, intuitív és érzelmi töltetű. Anthony Leiserowitz (2006) szerint a vizuális tartalmak befogadása ezen az élményalapú feldolgozáson keresztül zajlik. Ez határozza meg, milyen érzésekkel viszonyulunk a klímaváltozáshoz. Ezért érdemes külön foglalkozni azzal, milyen a kép és szöveg viszonya. A hírekben megjelenő vizuális elemek illusztrációul szolgálnak a szöveges tartalomhoz, vagy önállóan tartalmakként jelennek meg – például képgalériák formájában. Amennyire fontos, hogy kik szólalnak meg a szövegekben, ugyanolyan jelentőséggel bír, hogy kiket ábrázolnak a cikkek képei (Gayer 1997). Egy angolszász hírmédiát vizsgáló, 2012-es nemzetközi összehasonlító kutatás megállapításai szerint a klímaváltozást illusztráló képek a sajtóban jellemzően érzelmi- és földrajzilag is távoli jelenségként ábrázolják az éghajlatváltozást, amit személyi szinten a leggyakrabban politikusok portréival illusztrálnak (O'Neill et al. 2013).

3. A kutatás tárgya: Covering Climate Now az Indexen

Értelmezési keret, narratíva és vizuális tartalom hármasszövegével dolgoztam fel tehát az Index Covering Climate Now-hoz (a továbbiakban: CCN) kapcsolódó anyagait. Összesen 32 CCN-es anyag született, amelyből egy videó, egy podcast és egy képgaléria, 16 nagyobb lélegzetvételi elemzés, illetve riport, 13 pedig rövidebb, a témához néha csak lazán kapcsolódó szöveg. A Covering Climate Now olyan nemzetközi média együttműködés, amelyet a The Nation és a Columbia Journalism Review indított, és amelyhez több mint 250 sajtóorgánium csatlakozott. Az együttműködés célja az, hogy a New York-i klímakonferenciát megelőző hétben minél nagyobb figyelmet kapjon a médiában a klímaváltozás. Az Indexet azért választottam, mert ez a legolvasottabb magyar hírportál. Tömegmédiaként viselkedik abban az értelemben, hogy igényt támaszt a közhatalom ellenőrzésére, ingyenes online hírportálként azonban a közönségmaximalizálás elve a bulvárosodás felé is hajtja (Bodoky 2005).

Az Index maga is explicit módon viszonyul a klímaváltozással kapcsolatos felelősségvállaláshoz. 2019 júniusában elindult a Zöld Index, amelynek három mondatos bemutatkozása egyértelműen nyilatkozik a jövő generációk iránti felelősségről; ezt nem egyedül vállalja, hanem olvasóinak is felajánlja a csatlakozás lehetőségét a Facebook-on: „Ha te is fontosnak tartod, hogy azoknak is élhető bolygójuk legyen, akik ma születnek, csatlakozz hozzánk a Zöld Indexen.” Erről az individualizált felelősségvállalásról és a választások zöld identitást képző jellegéről még lesz szó a későbbiekben.

4. A kutatás eredményei

4.1. Framing : Felelősök és következmények, valamint Magyarország konfliktusai

A kutatás eredményei szerint a *felelősség* és a *konzekvencia* frame a leggyakoribb. A két értelmezési keret azonban gyakran együtt jelenik meg, ahogyan ez egy korábbi holland és francia mintát összehasonlító kutatás is kimutatta (Dirikx & Gelders 2010).

A *felelősség* értelmezési keretben az adott probléma kialakulásáért a hatalom (kormányzat) vagy emberek egy csoportja, esetleg egy egyén a felelős. Az Indexen megjelent tartalmakban a felelős a leggyakrabban (kilenc esetből hatszor) az emberiség maga, és nem pusztán emberek egy csoportja. Ezzel az indexes hírek narratívája az antropocén megközelítéshez húz, akarva-akaratlanul. Az antropocén narratívában a fosszilis tüzelőanyagok égetése miatt az emberiség mint faj tehető felelőssé a klímaváltozásért:

Már most is elszenvedjük az ember okozta éghajlati káosz némely következményét.

A civilizációs felelősséget tehát a döntő többség Magyarországon elismeri.¹

A klímaváltozásért felelős humán kibocsátás.²

Összességében kimondhatjuk tehát tudományos ismereteink alapján, hogy az elmúlt 150 év felmelegedésének okozója 100 százalékban az emberi tevékenység.³

Ezt a megközelítést azonban rengeteg kritika éri ökomarxista gondolkodók részéről (Jason W. Moore, John Bellamy Foster, Paul Burkett). Egyrészt azért, mert az üvegházhatású gázok kibocsátásában korántsem egyenlő módon osztoznak az emberek: a fejlett országok kibocsátása sokszorososa a perifériás és a félperifériás országoké. Másrészt pedig az antropocén felfogás azzal, hogy a felelősséget az emberiség egészére egyformán terheli, egyúttal elkerülhetetlennek és az emberi természetből fakadónak állítja be a klímaváltozást. Ez a pragmatikus felfogás nem pusztán tudományosan elhibázott, de a cselekvést is bénítja (Malm 2013). Az antropocén narratíva kritikussai a kapitalocén megközelítés mellett érvelnek, amely a klímaváltozást nem az emberi természetből vezeti le, hanem a kapitalizmus nemcsak embert, hanem természetet is kizsákmányoló tőkefelhalmozó logikájából eredezteti. A kapitalocén fogalmát Anders Malm vezette be, de az ökomarxista gondolkodók közül sokan osztják nézeteit. A kapitalocén narratíva értelmében a jelenlegi ökológiai válság szerves részét képezik az emberek közötti egyenlőtlenségek, nemcsak a bolygó ember által történő kizsákmányolása.

4.1.1. Lokális és transzlokális szint

Érdekes ugyanakkor, hogy bár a vizsgált mintában a leggyakrabban az áll, hogy az emberiség egésze tehető felelőssé a klímaváltozásért, ugyanazokban a cikkekben a probléma enyhítéséért vagy megoldásáért valamely politikai cselekvőre terhelik a felelősséget. Az ökológiai válság megoldását a technológiára bízó úgynevezett „techoptimistákkal” leszámoló cikk az emberiség kumulatív széndioxid-kibocsátásáról festett sötét kép után

1 Kolozsi Ádám, Szémann Tamás: A magyarok nagy többsége szerint sokkal többet kellene foglalkozni a klímaváltozással, index.hu, 2019. IX. 16., https://index.hu/techtud/2019/09/16/klimatudatosság_szorongas_klimavaltozas_indexes_kerdoiv_zavec_zkozvelemenykutatas/.

2 Kolozsi Ádám: Az emberi szennyezés miatt egyre zöldebb a Föld, index.hu, 2019. IX. 20., https://index.hu/tudomany/til/2019/09/20/kizoldul_a_fold_klimavaltozas_novenyek_szen-dioxid_biomassza/.

3 Körömi Csongor: Öt tévhit a klímaváltozásról, amit most megcáfolunk, index.hu, 2019. IX. 16., https://index.hu/techtud/2019/09/16/ot_tevhit_klimavaltozas_cafolat_klima_covering_climate_now/.

az Egyesült Államok, Kína és az Európai Unió kibocsátás csökkentő törekvéseit és azok kudarcait veszi lajstromba. Ebben a hármásban a Trump-éra USA-ja a „környezeti vandalizmus”-sal van azonosítva, Kína energiapolitikája még akkor is „agresszív”, amikor a kibocsátás csökkentésére törekszik, míg az Európai Unióra a jóval pozitívabb „dekarbonizáció iránt elkötelezett” szerep jut, holott – mint írják – mindhárom állam, illetve államokat tömörítő szervezet kibocsátási szintje nőtt az elmúlt években.⁴

Magyarországgal hat anyagban foglalkoznak (ez a vizsgált minta kevesebb mint ötöde), és ezek – egy kivételtől eltekintve – mind a *felelősség* frame-be illeszkednek. A Magyarországot érintő anyagokban az is közös, hogy a *konfliktus* frame-be is éppúgy beletartoznak, mint a felelősséget kutatóba.

Ennek egyik oka az, hogy Magyarország felelősségét rendszerint más országokhoz (a nagy szennyezőkhöz) vagy az EU-hoz viszonyítva határozzák meg. Az Áder János New York-i klímacsúccsal kapcsolatos nyilatkozataiból szemezgető cikk például átveszi a köztársasági elnök relativizáló narratíváját: „Magyarországon az egy főre eső kibocsátás bőven az EU-átlag alatt van, a német kétszerese, az amerikai pedig három és félszerese a magyarnak.”⁵ A „Klímaküzdelem a szénfüggöny túloldalán” beszédes cím, és valóban Kelet- és Nyugat-Európa összehasonlításáról szól klímavédelmi szempontból. Ebben a V4-ek vagyunk „mi”, és Nyugat Európa „ők”. Az összehasonlításban minden szempontból alulmaradunk. A cikk szerint az egyéneket sem érdekli annyira a klímaváltozás ebben a régióban, de a politikusok sem tulajdonítanak ennek különösebb jelentőséget: „...a V4 országai nemcsak uniós szinten, de saját országaikban sem tartják annyira fontosnak a környezeti, éghajlati és energia kérdéseket, mint a nyugati és északi tagállamok lakói.” A felelősséget ez az írás helyi szinten a kormányra terheli, amely a rezsi-csökkentésből húzott politikai hasznot, ahelyett, hogy modernizálta volna az energiaiparunkat (amely ismét a nyugat-európai államok teljesítményével összevetve nagyon alacsony hatékonyságú). A klímaváltozás elleni hatékony fellépés okai történelmi és politikaiak, a felelősség a kormányokat terheli:

Kelet-Európában a klímaváltozás elleni küzdelmet megakasztja egy pillanatnyilag fontosabb politikai ügy: a rezsiárak alacsonyan tartása.

Ezekben az országokban a politika gyakran abszurd bürokratikus akadályokat gördít a megújuló energia fejlesztése elé.

A *konfliktus* frame és a *felelősség* frame korrelálásának másik oka az, hogy a Magyarországot is érintő anyagok nagyon átpolitizáltak. Ezt jól illusztrálják már a címválasztások is, például: „Komoly gondot okozhat még Orbánéknak a klímaváltozás”,⁶ „Áder a klímakatasztrófáról: ne tévesszünk mértéket”. A politikai felelősséget pedig gyakran a korábbi kormányokkal vagy az ellenzékkel szembeállítva határozzák meg. Az átpolitizált cikkekben a konfliktus másik forrása jellemzően a tudomány képviselői és a kormány gyakori szembenállása vagy szembeállítása. A „Szénfüggöny túloldalán” című cikkben egy környezetvédelmi intézet kutató munkatársát idézik, aki a kormány szemére veti, hogy politikai haszonlesés miatt „ma nagyjából az az uralkodó diskurzus, hogy a megújuló energiaforrások költségesek, megbízhatatlanok és nem hatékonyak”.⁷ A malária közép-európai és azon belül is magyarországi újraterjedésével foglalkozó hosszú cikkben külön kitérnek arra, hogy a problémával foglalkozó kutatókat nem veszik komolyan a döntéshozók, ami miatt sokan fel is mondanak:

4 Kolozsi Ádám: Nincs B-terv az éghajlatválság megoldására, index.hu, 2019. IX. 17., https://index.hu/techtud/2019/09/17/geomernokseg_szen-dioxid-eltavolitas_albedo_klimahekkeles_dekarbonizacio/.

5 Szalma Baksi Ferenc: Áder a klímakatasztrófáról: Ne tévesszünk mértéket! index.hu, 2019. IX. 20., https://index.hu/belfold/2019/09/20/ader_janos_koztarsasagi_elnok_klimakatasztrofa_ensz_klimacsucs/.

6 Csurgó Dénes, Fábán Tamás: Komoly gondot okozhat még Orbánéknak a klímaváltozás, index.hu, 2019. IX.17., https://index.hu/gazdasag/2019/09/17/komoly_gondot_ozokozhat_meg_orbaneknak_a_klimavaltozas/.

7 Fábán Tamás: Klímaküzdelem a szénfüggöny túloldalán, index.hu, 2019. IX. 15., https://index.hu/belfold/2019/09/15/klimalvaltozas_v4_szen_energia_dekarbonizacio/.

Many participants are upset with policymakers because they do not take their opinions and findings into consideration when making decisions. ... they felt their profession becoming hopeless and futile, without prospects.⁸

Ez a cikk rímel arra a Guardiantól átvett írásra, amely a klímakutatók ellehetetlenítését mutatja be Donald Trump elnöksége alatt „Trump szájkosarat tett a klímakutatókra címmel”. Ebben a tudomány képviselői egyértelműen szembe vannak állítva a kormányzattal: „Soha nem volt ennyire semmibe véve a tudomány, amivel mostanra az állam egyetlen célja a vállalatok profitjának maximalizálása lett.”⁹

4.1.2. Az egyéni felelősség szintje

Ahogy az ökológiai problémák egyre inkább globális jellegűvé válnak, a kezelésükhöz is szélesebb eszköztárra van szükség. A klímaváltozás olyan összetett és határokon átívelő probléma, amelynek kezelésében bár továbbra is meghatározó szerep jut az egyes államoknak, a nemzetek feletti szerződések és az egyes egyének felelőssége egyre hangsúlyosabb (lásd például Olausson 2011).

A vizsgált médiás anyagokban az egyén felelőssége távoli országok katasztrófahelyzeteiben kap szerepet. A „Fokvárosi vízhiányról” szóló cikkben a lakosok egy sor gyakorlati teendőjét, illetve teendőinek korlátozását mutatják be:

Sokan elkezdtek lavórban zuhanyozni, újrahasznosították a vizet, kézzel mostak, napi egyszer húzták le a vécét. Mint akkor nyilatkozó lakosok elmondták, a mosatlan haj a társadalmi felelősségvállalás jelképe volt.¹⁰

Az indiai Csennai vízhiánnyal vívott küzdelmeit bemutató videóban az egyén szerepe már nem a felelősségvállalás, hanem a következmények kényszerű viselése:

A család egy részének folyamatosan otthon kell lenni és figyelni, hogy mikor jönnek [a vízszállító autók], hogy kirohanhassanak a kannáikkal és megtölthessék azokat.¹¹

Az utóbbi két anyag egyébként nemcsak a *konzekvencia* és a *felelősség*, hanem a *személyes vonatkozás* frame-be is illeszkedik: a szereplők személyes életébe nyújt betekintést, és erősen hat a médiafogyasztók érzelmeire. A személyes értelmezési keret a klímaváltozás következményeiről szóló cikkekben és a klímakutatók politikusokkal vívott harcait bemutató anyagokban figyelhető meg a verbalitás szintjén (a vizuális tartalmaknál ebben van eltérés, amint azt később látni fogjuk). Jól jelzi ezt, hogy az összes anyagban megszólaltatott szereplők között elsősorban többségben vannak a mérnökök, a klímakutatók, a tudósok (21-en), őket pedig messze lemaradva követik a politikusok (6 megszólaló), míg a civil lakosságot mindössze kétszer szólaltatják meg, épp a fent említett anyagokban.

8 „Sok résztvevő [kutató] elégedetlen a döntéshozókkal, mivel nem véleményüket és kutatási eredményeiket nem veszik figyelembe a döntéshozáskor... úgy érzik szakmájuk kiüresedik, helyzetük kilátástalanná és reménytelenné vált.” Érdekes egyébként, hogy éppen ez a kelet-európai fókuszú cikk az egyetlen a vizsgált mintában, amely csak angolul jelent meg. Molnár Csaba, Világi Máté: Malaria is back and it's knocking on the doors of Central Europe, index.hu, 2019. IX. 18., https://index.hu/english/2019/09/18/malaria_is_back_in_hungary_and_our_mosquitoes_can_spread_it_too/.

9 Körömi Csongor: Trump szájkosarat tett a klímakutatókra, index.hu, 2019. IX. 20. https://index.hu/kulfold/2019/09/20/trump_kormanyzat_klima_kutato_k_elhallgattatas_szajkosar_klimavaltozas_covering_climate_now/.

10 Iván András: Súlyos volt a helyzet, de végül elkerülték a vízármageddönt, index.hu, 2019. IX. 22., https://index.hu/kulfold/2019/09/22/fokvaros_vizhiany_megoldasok_viz_csennai_nulladik_nap/.

11 Földes András, Lengyel-Szabó Péter: Így néz ki a klímakatasztrófa testközelből, index.hu, 2019. IX. 16., https://index.hu/video/2019/09/16/klimavaltozas_india_csennai_vizhiany_monszun_vizszennyezés_klimakatasztrófa/.

Az egyén felelőssége – absztraktabb módon – előtérbe kerül helyi szinten is. Az Indexet olvasók felelőssége abban áll a szerkesztőség szerint, hogy ne dőljenek be a klímaváltozás emberi okait kétségbe vonóknak, és tudatos médiafogyasztók legyenek. A CCN-es anyagok több mint harmada foglalkozik azzal, hogy klímaváltozással kapcsolatos tévhiteket oszlasson el vagy cáfoljon meg. Ezek közül az egyéni felelősséget elsősorban azok a cikkek helyezik előtérbe, amelyek interaktusba igyekeznek lépni az olvasókkal. Ilyen például az Index által végeztetett közvélemény-kutatás eredményeinek ismertetése és az olvasók klímaváltozással kapcsolatos tudását „felmérő” teszt. A közvélemény-kutatásban kifejezetten hangsúlyos szerepet kap a felelősségvállalás, és a többi CCN-es anyaghoz képest árnyaltabban viszonyulnak ehhez a kérdéshez. Arra a kérdésre például, hogy kinek kellene többet tennie a klímaváltozás ellen és a környezet védelmében, hatféle válasz volt adható. Külön kategóriába kerültek a nagyvállalatok, a fejlett és a szegény országok, valamint a fogyasztók. Az utóbbiaknak a lehetséges klímavédelemmel kapcsolatos feladatai külön kérdést kaptak. Itt figyelmet érdemel a szóhasználat: „Mit tehet a fogyasztó?” – akit tehát nem a semlegesebb egyén vagy egyes ember szavakkal illetnek, hanem egy bizonyos cselekedetével, a fogyasztással azonosítanak. Erre a kérdésre a lehetséges válaszok jellemzően valamilyen anyagi típusú áldozatot foglalnak magukban, például: „Hajlandó lennék többet fizetni a termékekért, ha biztosan tudnám, hogy környezetkímélő módon gyártották őket.” Ez a válaszlehetőség a fogyasztási szokások átalakítását jelenti egy költségesebb, ám környezetkímélőbb módon, míg a fogyasztás visszafogása nem szerepel opcióként. A „Mennyire érzi úgy, hogy önnek is van személyes felelőssége a klímaváltozás mérséklésében?” és a „Személyesen tesz valamit a klímaváltozás ellen?” kérdések már a fogyasztás vonzatai nélkül irányulnak célzottan az egyéni felelősség kérdésére, ezekre azonban már nincsenek előre megadott válaszlehetőségek.

Az olvasók klímaváltozással kapcsolatos ismereteit felmérő tesztnek kimondottan az a célja, hogy kiderítse, mennyire figyeltek a CCN hetében. A kérdések az egyes cikkekre vonatkoznak, és a végeredmény értékelése során a jól teljesítő olvasót megdicsérik, amiért „nem dől be minden konteónak”.¹²

Helyi szinten ennek következtében az egyén felelőssége a tudatos fogyasztás, az okos választás. Az egyén szabadsága a választás szabadsága, amely a kapitalizmus fő értékei közé tartozik. Azzal, hogy individualizált, szabad akaratukat választásokon keresztül gyakorló aktorokként közelítik meg az olvasót, a felelősséget is individualizálják. Ez az individualizált felelősség és szabadság, amely az egyénre testálódik, Ulrich Becknél (2002) az *intézményesített individualizáció*, és szorosan kapcsolódik a (zöld) kormányozhatóság fogalmához. Míg korábban a kormányzás a kötelesség, az engedelmesség és a szolgálat fogalmához kötődött, ma már sokkal inkább a fogyasztáshoz, a választáshoz és az életmódhoz (Sonyerd & Uggla 2015). Ez az egyén részéről egyfajta önszabályozást eredményez, ami egy paradox helyzetet jelent: az egyénnek szabadságában áll tanácsokat és előírásokat megfogadni vagy elutasítani, a kormányzás ezen új fajtája azonban annyira sporadikusan és láten sen jelenik meg, hogy a legtöbb fogyasztó nem is éli meg úgy, hogy irányítják. Ilyen irányító tényező lehet a hírmédia is: közvetíthet olyan normatív üzeneteket, amelyek az egyes embert a klímaváltozás káros hatásainak csökkentésében felelős és hatalommal bíró individuumként kezeli. Az indexes anyagok itt vizsgált mintájában is megjelenik ez a fent említett példákban, de még erősebben jelenik meg a Zöld Index közösségi médiás felületén.

4.2. Narratíva: alarmista didaktika

Térjünk rá a korpusz vizsgálatának második módszerére, a narratívaelemzésre. A klímaváltozással kapcsolatos kommunikáció az 1990-es években még a leginkább arról szólt, hogy létezik-e egyáltalán klímaváltozás, és ha igen, akkor mennyiben része ez a természetes folyamatoknak. Mára tudományos konszenzus van abban, hogy a klímaváltozás létezik, és kialakulásában jelentős szerepük van az ember által égetett fosszilis üzemanyagoknak. Mégis a CCN-es hazai médiában nagy hangsúlyt fektetnek a klímaszkeptikusok érveinek cáfolatára, a klímaváltozás tényének elfogadtatására (példa erre az „Öt tévhit a klímaváltozásról, amit most megcáfolunk” című cikk).

12 Marczisovszky Márton: Mennyit tud a klímaváltozásról? index.hu, 2019. IX. 21., https://index.hu/techtud/2019/09/21/mennyit_tudsz_klimavaltozasrol_kviz/.

Megfigyelhető egy erős nevelési szándék is: az átlagember, a közösségi médiából tájékozódó laikus szkepszi-sének felszámolása; vele szemben igyekeznek a tudomány erejét felvonultatni:

Ezek a mítoszok [a klímaváltozás tagadása] jobb esetben hírhamisításokon, rosszabb esetben kész hazugságokon alapulnak, egy átlagos ember viszont könnyen bedőlhet nekik.¹³

A klímás ügyekben egyébként burjánzó áltudományos konteókkal szemben...¹⁴

A klímaváltozás tagadása mögött nincsen tudományos háttér.

A világ legnagyobb tudású szakemberei több mint húsz nemzetközi központban építik fel és futtatják le a kódsorok millióiból álló éghajlati modelleket.¹⁵

A média mint közvetítő szerepel a tudományos eredmények és az átlagember (vagyis az olvasó) között. Ezt jól illusztrálják a „Ma is tanultam valamit” rovatba írt cikkek, amelyek a vizsgált anyagok csaknem ötödét teszik ki. Ezekben a kicsit didaktikus anyagokban gyakori a klímaszkeptikus és a klímakonteós elnevezés, amely utóbbi már szóhasználatában nevetségessé teszi a jelenséget. Kedvelt retorikai elemük ezeknek a cikkeknek, hogy a klímaváltozást tagadók vélt vagy valós érveit idézik, ezzel egy erősebb oppozíciós helyzetet teremtve, amelyben az olvasó és a szerző egy oldalon áll és fiktív vitába bonyolódik, amely vitát tudományos tények és szakértők segítségével nyernek meg:

A klímaszkeptikusok előszeretettel kapják fel az őstörténeti korokban ... jellemző magas szén-dioxid-szintet mint bizonyítékot arra, hogy lám-lám, mégsem az ember befolyásolja az éghajlat változását.¹⁶

Valószínűleg már ön is találkozott vele a közösségi médiában, klímaszkeptikus posztokban, kommentekben, talán még a tudósmaffiát és a velük összefonódott médiát leleplező képpárost is látta a Time magazin címlapjaival.¹⁷

Ezekben a cikkekben különösen magas arányban szólalnak meg a tudományos szakértők: geomérnökök, klímakutatók, geofizikusok stb. Gyakori az átlagolvasó számára valószínűleg idegen tudományos szavak, szakkifejezések használata is – persze nem olyan mértékben, hogy az ellehetetlenítse a megértést (például „szeizmikus tomográfia”, „passzív mikrohullámú távérzékelés”, „szénháztartás”, „galaktikus kozmikus sugárzás”, „napfolt-tevékenység”, „műholdas szenzorok”). Visszatérőek a didaktikus narratív elemek:

De először tegyük tisztába, miről is van szó, hogy aztán érthető legyen.¹⁸

Emlékeznek még a...?

13 Lásd a 3. lábjegyzet.

14 Lásd. a 2. lábjegyzet.

15 Lásd a 3. lábjegyzet.

16 Munk Veronika: A dínók idejében magasabb volt a szén-dioxid szint, mint most, index.hu, 2019.IX.19., https://index.hu/tudomany/til/2019/09/19/a_dinok_idejeben_magasabb_volt_a_szen-dioxid-szint_mint_most/.

17 Hanula Zsolt: Tényleg ugyanazok a tudósok riogatnak a felmelegedéssel, akik a 70-es években jégkorszakot jósoltak? index.hu, 2019.IX. 18., https://index.hu/tudomany/til/2019/09/18/70-es_evok_jegkorszak_joslat_lehules_klimaszkeptikus_hoax_felmelegedes_klimavaltozas/.

18 Index: Nagyon nem mindegy, hogy 1,5 vagy 2°C, index.hu, 2019.IX.24. https://index.hu/techtud/2019/09/24/globalis_felmelegedes_masfel_fok_klimavaltozas_ipcc_parizsi_megallapodas/.

A legtöbben erre gondolnak, pedig nem...

Nehéz nem azonnal az atombombára asszociálni, de ez tévút.¹⁹

A CCN-es cikkekre jellemző a tragikus és az apokaliptikus narratíva, ami a klímaváltozás nemzetközi média-reprezentációjáról is elmondható (Schaefer et al. 2016). Ezekben a narratívátípusokban az emberi erőfeszítések rendre hiábavalónak bizonyulnak vagy leküzdhetetlen akadályokba ütköznek, és a bolygó egészének sorsa forog kockán. Ennek megfelelően előtérbe kerülnek az érzelmekre ható, erősen negatív kifejezések. Ilyen egyebek között az „éghajlati vészhelyzet”, a „vízarmageddon”, a „klímakatasztrófa”, a „klímapara”. Gyakorik a többes szám első személyű, aggasztó kijelentések:

Ma éghajlati veszélyhelyzettel állunk szemben.²⁰

Ne köntörfalazzunk: ... NAGY BAJBAN VAGYUNK.²¹

Az alarmista retorikát húzzák alá az idő végeességére utaló elemek is:

...a klímaváltozás kapcsán nagyon is itt az idő a pánikra.

A projekt reményt ad a helyieknek, de kérdés, hogy mennyi idejük maradt még cselekedni.²²

Nincs vesztegetnivaló időnk.²³

A tragikus narratívák egyetlen ellenpontja és egyben a *személyes vonatkozás* frame egyik legerősebb példája a Greta Thunberg-ről írt, a „hős útja” narratíva²⁴ jegyében született hosszú cikk. Greta Thunberg idén a klímaváltozás médiareprezentációjában megkerülhetetlen, és ez a CCN-es mintában sincs másképp. A jelenség hosszabb elemzése nem tárgya ennek az írásnak, annyiban azonban mindenképp ide tartozik, hogy Thunberg egyebet sem tesz, mint felelősségre von. A klímaváltozás elleni küzdelemnek korábban nem volt arca, most megszemélyesíti egy gyermek, aki a jövő generációk iránti felelősség vállalásának a szimbóluma is. Ezt a cikk címe is alátámasztja: „Bárkinek beszél, hogy ne szarjon a jövőjére.”²⁵

4.3. Vizuális tartalmak: Viszlát jegesmedvék, szervusztok meg nem születettek!

A jövő generációk iránti felelősség vállalását hangsúlyozzák akarva-akaratlanul a képi anyagok is. Összesen száz-három kép és három videós anyag jelent meg a vizsgált mintában, a mozgóképes anyagokból azonban csak egy készült a CCN apropóján. Ezekből egyértelmű, hogy a jegesmedvéknek a klímaváltozás illusztrálásában játszott

19 Hanula Zsolt: Miért volt globális lehűlés a 2. világháború után? index.hu, 2019. IX. 15., https://index.hu/tudomany/til/2019/09/15/globalis_lehules_a_2._vilaghaboru_utan_klima_klimavaltozas_atombomba_savas_eso_ken-dioxid_hibas_meres/.

20 Lásd a 3. lábjegyzet.

21 Lásd a 4. lábjegyzet.

22 Bolcsó Dániel: Afrikában épp zajlik minden idők legnagyobb zöldprojektje, index.hu, 2019. IX. 22. https://index.hu/tudomany/til/2019/09/22/afrika_nagy_zold_fal_szahara_sivatag_elsivagasodas_szahil_ov_foldmuvelo_kornyezetvedelem_klimavaltozas/.

23 Lásd a 11. lábjegyzet.

24 Joseph Campbell (1949) a *The hero with a thousand faces* (Az ezerarcú hős) című munkájában a hős útjaként írja le a különböző kultúrák mítoszaiban közös vonásként feltárt archetipikus hős kalandjainak főbb állomásait. Ezek közül több megfigyelhető a Greta Thunberg életéről és tevékenységéről írt cikkben, például: „kalandra hívás”, „az első küszöb átlépése”, a „próbatételek útja” stb.

25 Janecska Kata: Bárkinek beszél, hogy ne szarjon már a jövőjére, index.hu, 2019. IX.18. https://index.hu/kulfold/2019/09/18/greta_thunberg_a_sved_lany_a_klimavaltozas_ellen_zold_portre_jelenseg/.

főszerepe lejárt. A százhárom képből mindössze egy ábrázol állatot, az is egy varjú, amely a kárhozat szimbólumaként áll egy szmogos autópálya fölötti felüljárón. Hatvanöt kép ábrázol embereket, ebből harminchárom tüntető embereket. A megjelenített tüntetők harminchárom esetből harmincegyben diákok. A Fridays for Future és a Globális Klímasztrájk szervezői zömében diákok, így érthető ennek a korosztálynak a felülreprezentáltsága. A tüntetők képeivel ugyanakkor gyakran illusztráltak olyan cikkeket is, amelyek nem az utcai felvonulásokról szóltak. Ellentmondásos, hogy míg a képeken nagy számban jelennek meg diákok, a klímátüntetések résztvevői és szervezői egy cikkben sem kapnak szót, mint ahogy a tüntetésekről szóló beszámolók is a képgalériák elé írt pár mondatos összefoglalókra szorítkoznak.

A klímaváltozás vizuális ábrázolása személyesebb lett tehát, ami épp ellentétes egy nagy, a klímaváltozás vizuális reprezentációját elemző, néhány évvel korábbi kutatás eredményével. Ebben még arra jutottak, hogy a képek átpolitizált, absztrakt és távoli jelenségként ábrázolják a klímaváltozást (O' Neill et al. 2013). Ez az új személyesség testközelbe hozza a klímaváltozást, amire a folyamatosan növekedő médiafigyelemnek valószínűleg szüksége is volt. Ezt a bonyolult, absztrakt, globális és eredetileg elsősorban a tudományhoz köthető jelenséget nehéz volna személyes történetek és érzelmeket megmozgató narratívák nélkül folyamatosan napirenden tartani. Saffron J. O'Neill és kutatótársai eredményeitől annyiban is eltér a CCN-es képanyag, hogy mindössze hét esetben ábrázol politikusokat.

A jegesmedvék és a politikusok ugyan visszaszorultak, de bizonyos stabil képkapcsolatok megmaradtak a klímaváltozás témakörében. Ilyen a felülnézeti kép a kiszáradt talajról, a zöldellő fa a sivatár tájban és az erdőirtás határvonala. Az alarmista retorikát egyébként az alapvetően pusztán illusztrációjelleggel a cikkekhez adott képek is erősítik. Ilyenek a mikroorganizmusok petricsészében, az MR-felvétel a tüdőről és a vírus mikroszkóp alatt. A legerősebb azonban mind közül a malária terjedéséről szóló cikkben egy szúnyogirtó ember képe, akit hátulról látunk egy mocsaras területen, tetőtől-talpig a katasztrófafilmekből, illetve a Helyszínelők-típusú sorozatokból ismerős fehér műanyag védőfelszerelésben permetezni.

5. Összegzés

Láthatjuk tehát, hogy a felelősségtulajdonítás központi elemük a klímaváltozással kapcsolatos anyagoknak. A vizsgált mintában a klímaváltozásért általánosságban az emberi civilizációt okolják, ezzel az antropocén narratívát részesítve előnyben. A káros következmények enyhítéséért, illetve elkerüléséért elsősorban a politikai aktorokat teszik felelőssé. Az átpolitizáltság és a konfliktusok előtérbe helyezése különösen erőteljes a Magyarországot is érintő hírekben. Megjelent ugyanakkor a felelősségvállalás egyéni szintje is; ez a tudatos fogyasztót, a (zöld) kormányozhatóság alanyát helyezi előtérbe. Az elemzés eredményeit egy normatív keretbe helyezve megállapíthatjuk, hogy mivel az ipari kibocsátók, a nagyvállalatok, vagyis általában a piaci szereplők felelősségét csak elvétve érintik a CCN-es sajtóban, az Index tulajdonképpen a neoliberais hegemoniába simul bele. A klímaváltozással kapcsolatos médiareprezentációk framingvizsgálata során fontos az adott médium politikai, társadalmi, gazdasági beágyazottságának, tehát a kontextusának megismerése (Schaefer et al, 2016), mivel a frame-ek lenyomatai a hatalmi struktúráknak.

Itt érdemes talán felidézni, hogy az Index ingyenes hírportál, amely bevételeit a hirdetési felületeiből szerzi. Alapvetően reklámbevételekből finanszírozott médiumként – mint látjuk – csak ritkán érinti kritikával a kapitalizmus nagytőkés szereplőit. Nemcsak az ipar szereplőinek felelősségét érintő kérdések, hanem a centrum–periféria-viszonyok világrendszer-szemléletű összefüggéseinek elemzése sem része a vizsgált tartalmaknak. Ennek oka lehet az is, hogy online hírportálként az Index egyszerre képviseli a minőségi újságírást, míg piaci kényszertől hajtva ugyanakkor a közönségmaximalizálás érdekében bulvárosabb, mennyiség-növelő „töltelék anyagok” is megjelennek rajta. Rendszerszintű összefüggések feltárására a nagyobb lélegzetvételű riportokban kerül (elvétve) sor.

Érdekes, hogy a klímaváltozásra irányuló médiafigyelem erősödésével maga a médium is hangsúlyozza önnön felelősségvállalását, és szolgálati közleményekben ad hangot saját szerepének, ezzel explicit módon is aktorként definiálva magát a klímaváltozással kapcsolatos diskurzus alakításában.

A klímaváltozás hazai médiareprezentációjának vizsgálata során – figyelembe véve az itt vizsgált minta kis méretét és a magyar médiapiac polarizáltságát – mindenképpen érdemes lenne átfogóbb, több médiumot és nagyobb mintát vizsgáló összehasonlító kutatásokat folytatni, illetve figyelmet fordítani a médiumok közösségi oldalaira is, ahol a felelősségtulajdonítási sémák várhatóan egészen más képet mutatnak.

Irodalom

- Anderson, Alison (1997): News and the social construction of the environment. In: Alison Anderson: *Media, Culture and the Environment*, pp. 107–135. London & New York: Routledge.
- Bajomi-Lázár Péter (2017): Manipulál-e a média? *Médiakutató*, 18. évf. 4. sz. 61–79. o.
- Beck, Ulrich (2002/2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég.
- Berglez, Peter & Ulrika Olausson (2014): The Post-Political Condition of Climate Change: An Ideology Approach. *Capitalism Nature Socialism*, vol. 25, no. 1, pp. 54–71.
- Bodoky Tamás (2005): A hírportál mint tömegmédium. *Médiakutató*, 6. évf. 2. sz. 67–82. o.
- Boykoff, Maxwell T. (2008): Lost in Translation? United States television news coverage of anthropogenic climate change, 1995–2004. *Climatic Change*, vol. 86, pp. 1–11.
- Boykoff, Maxwell T. (2011): Who speaks for the climate? Making sense of media reporting on climate change. *International Journal of Public Opinion Research*, vol. 24, no. 4, pp. 546–550.
- Boykoff, Maxwell T. & Jules M. Boykoff (2007): Climate Change and Journalistic Norms. A case-study of US mass-media coverage. *Geoforum*, vol. 38, no. 6, pp. 1190–1204.
- Boykoff, Maxwell T. & S. Ravi Rajan (2007): Signals and noise. Mass-media coverage of climate change in the USA and the UK. *Viewpoint*, vol 8, no. 3, pp. 207–211.
- Campbell, Joseph ([1949] 2008): *The Hero with a Thousand Faces*. Novato: New World Library.
- Carvalho, Anabela (2005): “Governmentality” of climate change and the public sphere. In: *Scientific proofs and international justice: the future for scientific standards in global environmental protection and international trade*. Braga: Núcleo de Estudos em Sociologia, Universidade do Minho.
- Dirikx, Astrid & Dave Gelders (2010): To frame is to explain: A deductive frame-analysis of Dutch and French climate change coverage during the annual UN Conferences of the Parties. *Public Understanding of Science*, vol. 19, no. 6, pp. 732–742.
- Entman, Robert M. (1993): Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, vol. 43, no. 4, pp. 51–58.
- Feindt, Peter H. & Angela Oels (2005): Does discourse matter? Discourse analysis in environmental policy making. *Journal of Environmental Policy & Planning*, vol. 7, no. 3, pp. 161–173.
- Fløttum, Kjersti & Øyvind Gjerstad (2017): Narratives in climate change discourse. *WIREs Climate Change*, vol. 8, no. 1.
- Gayer Zoltán (1997): A híradó képi retorikájának néhány jellegzetessége. *Replika*, 26. évf. 6. sz. 69–80. o.
- Hammer Ferenc (2006): És akkor mi van?... Reprezentáció, klasszifikáció, praxis. In: Hammer Ferenc: *Közbeszéd és társadalmi igazságosság – A Fókusz szegénységábrázolásának értelmezése*, 117–150. o. Budapest: Gondolat.
- Havasmezői Gergely (2017): A digitális képek szerepe az online sajtószövegben. *Médiakutató*, 18. évf. 1–2. sz. 149–161. o.
- Koteyko, Nelya, Brigitte Nerlich & Iina Hellsten (2015): Climate Change Communication and the Internet: Challenges and Opportunities for Research. *Environmental Communication*, vol. 9, no. 2, pp. 149–152.
- Laksa, Unn (2014): National Discussions, Global Repercussions: Ethics in British Newspaper Coverage of Global Climate Negotiations. *Environmental Communication*, vol. 8, no. 3, pp. 368–387.
- Leiserowitz, Anthony (2006): Climate Change Risk Perception and Policy Preferences: The Role of Affect, Imagery, and Values. *Climatic Change*, vol. 77, pp. 45–72.
- Malm, Anders & Alf Hornborg (2013): Emberi tényező? Az antropocén narratíva kritikája. Ford. Csorba Géza & Nagy Klára. *Fordulat*, 25. sz. 5–13. o.

- McComas, Katherine & James Shanahan (1999): Telling Stories about Global Climate Change: Measuring the Impact of Narratives on Issue Cycles. *Communication Research*, vol. 26, no. 1.
- Metag, Julia, Tobias Füchslin & Mike S. Schäfer (2015): Global warming's five Germanys: A typology of Germans' views on climate change and patterns of media use and information. *Public Understanding of Science*, vol. 26, no. 4, pp. 434–451.
- Moore, Jason W. (2014): Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félni „a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. Ford. Tillmann Ármin. *Fordulat*, 25. sz. 17–54. o.
- Nisbet, Matthew C. (2009): Communicating Climate Change: Why Frames Matter for Public Engagement. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, vol. 51, no. 2, pp. 12–23.
- Olausson, Ulrika (2009): Global warming—global responsibility? Media frames of collective action and scientific certainty. *Public Understanding of Science*, vol. 18, no. 4, pp. 421–436.
- Olausson, Ulrika (2011): “We’re the Ones to Blame”: Citizens’ Representations of Climate Change and the Role of the Media. *Environmental Communication*, vol. 5, no.3, pp. 281–299.
- O’Neill, Saffron J., Maxwell Boykoff, Simon Niemeyer & Sophie A. Day (2013): On the use of imagery for climate change engagement. *Global Environmental Change*, vol. 23, no. 2, pp. 413–421.
- Pyysiäinen, Jarkko, Darren Halpin & Andrew Guilfoyle (2017): Neoliberal governance and ‘responsibilization’ of agents: reassessing the mechanisms of responsibility-shift in neoliberal discursive environments. *Distinktion: Journal of Social Theory*, vol. 18, no. 2, pp. 215–235.
- Rose, Nikolas, Pat O’Malley & Mariana Valverde (2009): Governmentality. *Annual Review of Law and Social Science*, vol. 2, no. 1, pp. 1–26.
- Schäfer, Mike S. (2012): Online communication on climate change and climate politics: a literature review. *WIREs Climate Change*, vol. 3, no. 6, pp. 527–543.
- Schäfer, Mike S. & Inga Schlichting (2014): Media Representations of Climate Change: A Meta-Analysis of the Research Field. *Environmental Communication*, vol. 8, no. 2, pp. 142–160.
- Schäfer, Mike S., Peter Berglez, Hartmut Wessler & Elisabeth Eide (2016): *Investigating mediated climate change communication: A best-practice guide*. Jönköping: Jönköping University, School of Education and Communication.
- Semetko, Holli A. & Patti M. Valkenburg (2000): Framing European Politics: A Content Analysis of Press and Television News. *Journal of Communication*, vol. 50, no. 2, pp. 93–110.
- Smith, Philip (2015): Narrating Global Warming. In: Smith, Philip & Nicholas Howe (eds.): *Climate Change as Social Drama: Global Warming in the Public Sphere*, pp. 50–70. Cambridge University Press.
- Soneryd, Linda & Ylva Ugglå (2015): Green governmentality and responsibilization: new forms of governance and responses to ‘consumer responsibility’. *Environmental Politics*, vol. 24, no. 6, pp. 913–931.
- Taddicken, Monika, Susann Kohout & Imke Hoppe (2019): How Aware Are Other Nations of Climate Change? Analyzing Germans’ Second-Order Climate Change Beliefs About Chinese, US American and German People. *Environmental Communication*, vol. 13, no. 8, pp. 1024–1040.
- Veszelszki Ágnes (2012): A digilektus beszélt nyelvi jellemzői. In: Bárdosi Vilmos (főszerk.): *Tanulmányok*, 399–417. o. Nyelvtudományi Doktori Iskola. Asteriskos 1. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar doktori iskolák tanulmányai. Budapest: ELTE BTK.
- Wozniak, Antal, Julia Lück & Hartmut Wessler (2015): Frames, Stories, and Images: The Advantages of a Multi-modal Approach in Comparative Media Content Research on Climate Change. *Environmental Communication*, vol. 9, no. 4, pp. 469–490.

Abstract in English

Verdure in identity, but loyal to the market: the ambiguous role of Index.hu. Responsibility attribution schemes in climate change covering news on the news site Index.hu

This study examines the responsibility attribution schemes that appear in climate change news on the online news site Index. The research is based on a combined method for the comprehensive examination of the media representation of climate change, specifically developed for the research of this topic by Antal Wozniak et al. (2015). This multimodal approach explores framing, narrative and visual content at the same time. The fundamentally qualitative approach was supplemented by a quantitative element when examining frames, which also follows the methodology of previous research (Smeteko & Valkenberg 2000, Dirikx & Gelders 2010). Index focused on climate change as part of its international media collaboration, Covering Climate Now, and published 31 relevant articles of different genres during the week before the New York climate summit. The findings of the research show that most of the articles held political actors responsible for managing the consequences of climate change, but the responsibility of the individual, whose primary task according to the analysed content is conscious consumption, also comes to the fore. Through the motif of consumption, the researched content suggests that the media are also an actor in the creation of a conscious consumer who, as a subject of green governance, can be manipulated through his/her freedom of choice.

Keywords: climate change, environment, frame analysis, multimodal approach, responsibility attribution

Vécsey Virág 2009-ben szerzett diplomát az ELTE Bölcsészettudományi Kar kommunikáció szakán. Jelenleg a szak doktoranduszjelöltje. Az ökológiai témák médiareprezentációját és a klímaváltozás társadalmi vonatkozásait kutatja. Őraadó az ELTE média tanszékén, és civilszervezetek vizuális kommunikációjával foglalkozik.

Takács Róbert

„A jó tanuló felel”

A magyar külpolitika a Helsinki utáni nemzetközi sajtó- és információs vitákban (1975–1983) I. Helsinkitől Belgrádig*

Az 1975-ös Helsinki Záróokmányt, az 1945 utáni európai *status quo* rögzítését – akkor és ott – a szovjet diplomácia sikerének tartották. Annak harmadik kosara azonban az emberek és az eszmék szabad mozgásának kimondásával, illetve azzal, hogy az emberi jogok tiszteletben tartását a nemzetközi kapcsolatok egyik alapszabályaként ismerte el, a nyugati hatalmaknak adott támadási felületet az államszocialista országok ellen. A fenti körbe tartoztak az újságírók utazási lehetőségeit, munkafeltételeit, a nyugati sajtó elérhetőségét is magukban foglaló „információs kérdések” is. Ezek a szovjet blokk országai számára alapvetően kedvezőtlen ügyek a hidegháborús ideológiai küzdelem egyik fontos csataterévé léptek elő az 1975 utáni nemzetközi politikában. E tanulmány azt követi nyomon és elemzi a belgrádi utókonferencia 1978-as befejezéséig, hogy a magyar külpolitika miképp viszonyult a sajtóval és a médiával kapcsolatos konfliktusos témákhoz, képes volt-e kilépni egy defenzív alapállásból, és hogyan illesztette az információs terület kérdéseit a harmadik kosár számára kiemelt ügyeivel kapcsolatos törekvéseihez.

Kulcsszavak: belgrádi konferencia, harmadik kosár, Helsinki Záróokmány, hidegháború, információs kérdések, kulturális csere, madridi konferencia, magyar külpolitika, médiakapcsolatok, nyugati sajtó elérhetősége

Bevezetés

„Beismerik a hivatalosak, hogy Magyarország erősen függ (*leans heavily*) a nyugati technológiától, hiteltől és kereskedelemtől. Ezt, – nyugattal való kapcsolatait – szeretné szélesíteni Kádár, mert az ország prosperitásának ez a lényege. A magyar bankárok, tervezők és üzletemberek sokkal szabadabban érintkeznek és beszélnek a nyugati partnerokkal, mint a politikusok. Külön megemlíti Pick, hogy a nyugati újságok kaphatók, de csak a nagy szállodákban!!! (de cenzúra nincs?!), a színházak, kabarék szókimondók. Nagyszámban jönnek be nyugati könyvek stb. Igaz, mondja a cikk, íratlan jogszabály, hogy a szovjetot nem szabad nyíltan kritizálni, a fontosabb híreket megszűrve hivatalosan adják.” – így számolt be a Hella Pick osztrák-brit újságíró Washington Postban megjelent, Magyarországról szóló öthasábos cikkéről 1976-ban a *Californiai Magyarság*.¹ A Helsinki Záróokmány aláírása után egy évvel készült – alapvetően árnyalt és pozitív – helyzetkép jól mutatja a magyar–amerikai viszony normalizálódását (Borhi 2009, Glant 2018), a magyarországi vezetés és az – amerikai – magyar emigráció közti kapcsolatok fejlődését. Az eredeti cikk és annak magyar szemlélője alapvetően egyetértett abban, hogy a Kádár János vezette államszocialista Magyarország élhető(bb) helyé vált, amelynek viszonylagos sikere nemcsak az élelmiszerek és a fogyasztói javak elérhetőségén alapult, hanem a nyugati irányú gazdasági, idegenforgalmi és kulturális nyitottságon is. Az Amerikai Magyar Népszava néhány hónappal korábban hasonló módon

* A tanulmány a *Nyugati hatások és transzferek a magyar kultúrában és tudományban az 1970-es és 1980-as években* című, NKFI-125374 számú kutatási program keretében készült.

1 Nánay Endre: Világhelyzet. *Californiai Magyarság*, 1976. augusztus 6.

összegezte a nyugati sajtóban megjelent véleményeket, rámutatva arra is, hogy bár a nyugati lapok csak korlátozottan jutnak el Magyarországra, a nyugati tudósítók könnyen átjutnak a határon:

Panaszkodik [a nyugati sajtó] arról, hogy nyugati újságokat nem árulnak az újságárusok, csupán a nagyobb hotelek. A nyugati újságírók látogatásai nem korlátozottak, hasonlóan néhány más kelet-európai ország gyakorlatához, a csehszlovák hatóságok azonban ma is sokkal szigorúbbak. A beutazó vízumokkal kapcsolatban elismerik a nyugati újságírók, hogy amikor keleteurópai kollegáik angol, francia, olasz vagy nyugatnémet víza után járnak, gyakran még nehezebb dolguk van mint amikor ők egy kelet-európai vízumot kérnek.²

Mindez a nyitottság nem a Helsinki Záróokmányból következett, a logikai rend inkább fordított: az 1950-es évek közepétől a desztalinizációval járó nyitás, a szovjet blokk külpolitikai stratégiaváltása, a békés egymás mellett élés vezetett el az 1975-ös egyezményig. Az utóbbit a történeti irodalom alapvetően a Szovjetunió és szövetségesei sikerének tartja, mivel nemzetközi szerződésben garantálta az 1945 után kialakult európai *status quot*, a Közép-Európaig nyúló szovjet érdekszférát. Ugyanakkor szinte általános az az értékelés, miszerint hosszabb távon a Nyugatnak sikerült a Helsinki záróokmányt a maga javára fordítania, ami elsősorban az emberi jogok kérdésének volt köszönhető, amelyet a Zárónyilatkozat az államok közötti kapcsolatok egyik alapelveként erősített meg (Kardos 1995, Thomas 2001, Snyder 2013, Apor et al. 2018). Az emberi jogok kérdése Carter elnöksége alatt olyan hangsúlyt kapott, hogy a közvélemény szemében összefonódott a harmadik kosárral, amely nem ezzel, hanem az emberek, az információ és a kulturális javak szabad áramlásával foglalkozott.

Az alábbi tanulmány a harmadik kosár egy másik konfliktusos területe: az újságírás, a sajtó, a média kérdéseit vizsgálja. Milyen fellépést választott a magyar külpolitika a kelet–nyugati ideológiai szembenállás szempontjából is jelentős kérdésben? Védekező állásba kényszerült-e, teljesítménye eleve erre „kárhoztatta”, vagy talált módot arra, hogy aktívan cselekedjen, és ha igen, milyen részterületeken és érvekkel igyekezett saját érdekeit képviselni? A magyar kulturális külpolitika törekvéseit a helsinki folyamathoz kapcsolódó külügyi, illetve pártforrások, valamint a Tájékoztatási Hivatal anyagai alapján elemezzük.

Helsinki másnapján

A magyar pártvezetés 1975–1976 fordulóján kedvezőnek ítélte a magyar külpolitika lehetőségeit, és a Helsinki záróokmány kapcsán offenzív fellépés mellett határozott (Földes 2015: 191). Ennek szellemében született meg 1976 során a Külügyminisztériumban (KÜM) az a tizenkilenc írásos magyar javaslat, amelyeket június és december között át is adtak a nyugati – köztük NATO-tag, illetve semleges – aláíró államok képviselőinek. A Varsói Szerződés és a NATO tagállamainak kétoldalú kapcsolataiban 1975 augusztusa után a Helsinki Záróokmány megkerülhetetlen kérdésként szerepelt. Már csak a Helsinkiben rögzített utókonferenciára való készülés miatt is tematizálta – és egyúttal megsokszorozta – a kétoldalú találkozók, sőt hozzájárult ahhoz, hogy azok magasabb szintre emelkedjenek (Földes 2015b: 420–576). Az azonban, hogy egy aláíró állam a Záróokmány minden kosarára vonatkozóan átfogó, írásos „ajánlattal” forduljon a többiekhez, kivételesnek, innovatív külpolitikai húzásnak számított (Békés 2019: 291–292).

Nem jelentett ez ugyanakkor nagyfokú nyitást, sőt inkább megelőző vágásként értékelhető, amellyel a magyar fél alapvetően elérte célját: a Záróokmánnyal kapcsolatos kérdéseket a kétoldalú megbeszélések többségén a magyar külügy tematizálta.³ A magyar vezetés attitűdje nem különbözött a testvérpártokétól: a bővülő érintke-

2 Magyarország: a legliberálisabb keleti ország. *Amerikai Magyar Népszava*, 1976. február 13.

3 Az amerikai fél ezt például úgy igyekezett kivédeni, hogy nem a magyar javaslatokra reagált, mint a partnerek többsége, hanem egy attól független, új írásos változatot adott át. Polgár Endre feljegyzése a magyar–amerikai konzultációról (1977. április 1.) MNL OL XIX-J-1-k-1977-77 d.

zéseket – bár bizonyos kulturális és tudományos területeken ezek jelentős szintet értek el – államilag ellenőrzött keretek között kívánta tartani, és a nyugati aktoroknak való a közvetlen, személyes – és nem intézményes alapú – kapcsolatokra törekvését ideológiai fellazításnak tekintette.⁴

A pontokba szedett javaslatok az információ szabad áramlásának, az újságírók szabad munkavégzésének, az újságok és a médiaanyagok cseréjének kérdéseivel is foglalkoztak. Milyen megközelítést alkalmazott e tárgykörben a magyar külpolitika? A magyar javaslatok egy része intézményes megállapodásokat ajánlott a tőkés partnernek, államközi vagy intézmények közötti szerződés formájában. Információs vonatkozásban ilyennek számított a rádiók és a televíziók együttműködése, amely szinte minden relációban a magyar pontok közé került. Ez azonban nem számított újdonságnak, a Magyar Rádió (MR) és a Magyar Televízió (MTV) a kontinens szinte összes televíziójával kapcsolatban állt, rendszeres műsorcsere – rádiós vonalon mindenekelőtt komolyzenei anyagok cseréje – révén szolgálta a magyar kultúra külföldi propagandáját, és az így átvett műsorokkal igyekezett valutát is megtakarítani. Volt persze olyan reláció, ahol ebben az időszakban kötöttek egyezményt – az olasz és a francia televízióval 1976-ban –, ezt új eredményként lehetett felmutatni.

1975 után a műsorcsere volumenét immár a záróokmány végrehajtásaként interpretálták. Az elektronikus médiumok közötti együttműködést az 1960-as és 1970-es évek kulturális egyezményei, az ezek alapján készülő éves munkatervek is érintették. Itt tehát mindenekelőtt arról volt szó, hogy a magyar külügy egy már bevett, elismert formával „habosította fel” a Helsinki Záróokmány végrehajtásához kapcsolódó ajánlatát: olyan együttműködési formát ajánlott, amely a magyar partnerintézményeknek nem okozott új kötelezettségvállalást. A javaslatok rendre felvetették, hogy az éves munkatervek keretében a rádiók és a televíziók kölcsönösen tájékoztassák egymást a küldött anyagokból ténylegesen felhasznált műsorpercekről. Erről az MR és az MTV részletes statisztikát vezetett, míg a nyugati médiumok adminisztrációja feltehetően nem. Ráadásul e mutatóban a magyar intézmények álltak jobban, így azt igazolhatták velük, hogy a magyar fél többet tesz a helsinki záróokmány végrehajtásáért. A javaslat így illeszkedett ahhoz a magyar – és általában államszocialista – törekvéshez is, hogy javítsanak a kelet–nyugati kulturális csere arányain, amely az 1970-es években is erősen a nyugati kultúráknak volt kedvező. Az államszocialista országok televízióin rendre több amerikai, francia és nyugat-német filmet és sorozatot lehetett látni, a rádiókban több nyugati zenei anyag – különösen több könnyűzenei szám – került adásba, mint fordítva, ahogy a színházakban is több nyugati darab futott, a kiadók is több nyugati irodalmat közvetítettek. A KÜM Sajtóosztálya (SFO) szóvá is tette, hogy 1975 után nem látszik e téren javulás, felröghető, hogy „az átvett vagy beküldött forgatócsoporttal készített anyagok egy részét sem sugározzák a nyugati televíziók”.⁵

A fenti törekvést a tőkés partnerek jellemzően a rádiók és televíziók „függetlenségére” hivatkozva hártották el, miszerint a kormány nem szólhat bele ezeknek az állami intézmények működésébe, így államközi megállapodással sem kötelezheti őket műsorszerkesztési kérdésekben. Még világosabb volt az effajta érvelés az olyan hasonló magyar törekvések esetében (kulturális termékek cseréjének arányai a könyvkiadásban, színházban, információk felülvizsgálata a lexikonokban, turisztikai kiadványokban), ahol nem is állami, hanem magánpiaci szereplők, elsősorban könyvkiadók voltak az aktorok.

A másik tipikus vonatkozó magyar kezdeményezés az újságírók munkafeltételeit a vízum- és akkreditációs ügyeken keresztül közelítette meg, így terelve el a figyelmet a nyugati sajtószabadság-konceptiót tükröző felfogásról, amely a harmadik kosáron belül az újságírók szabad mozgását, a riportalanyaikkal való kötetlen kapcsolattartását helyezte előtérbe. Maga az újságírók külföldi akkreditálása nem okozott gondot általában sem a magyar újságírók külföldi, sem a külföldi tudósítók magyarországi munkája során. Egyedül az úgynevezett „tiltólistát” említhetjük itt, amelyet a magyar javaslat természetesen nem hozott szóba, és amelynek kezelésére visszatérünk. Az akkreditáció terén így nem volt sok tennivaló: a norvég fél például azzal vetette el a magyar javaslatot, hogy a norvég külügy gyakorlata szerint nincs formális akkreditációs eljárás, ami nem hátráltatja

4 Lásd 1975-ből: a Kulturális Kapcsolatok Intézetének jelentése Jelentés a Magyar Népköztársaság tudományos, oktatási és kulturális kapcsolatairól, 1973. május–1975. május. (1975. november 10.) MNL OL XIX-J-1-j 12. d.

5 A Külügyminisztérium Sajtóosztályának feljegyzése a sajtó- és propagandavonalon Helsinki szellemében tett intézkedésekről. MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

semiben a külföldi tudósítók tevékenységét.⁶ Egyes relációkban a magyar külügy érdekelt volt az akkreditáció rugalmasabb kezelésében – így az osztrák és a magyar külügyi sajtófőosztályok megállapodtak öt-öt újságíró szabad beutazásában (ők hat hónapra érvényes, többszöri belépésre jogosító vízumot kaptak)⁷ – illetve a kettős akkreditáció kérdésének felvetésében, ami az európai összehasonlításban szerény nemzetközi tudósítói státusok fényében praktikus kérdésnek számított. A kettős akkreditáció ugyanis lehetővé tette, hogy egy újságíró két különböző országban – például Ausztriában és Magyarországon – is ellássa állandó tudósítói feladatait. Az NSZK-val például már Belgrád előtt tárgyaltak három-három tudósító kölcsönös kettős akkreditálásáról.⁸

A vízumügyintézés magyar részről rendszerint nem okozott fennakadást. A magyar vízumot a külföldi újságírók 48 órán belül megkapták, a sportújságírók pedig azonnal. A nyugati gyakorlat – az általános vízumügyintézéshez hasonlóan – kettő-nyolc hetes várakozással járt a magyar újságírók számára.⁹ A helsinki zárónyilatkozat aláírása után nemcsak a kétoldalú találkozók száma ugrott meg: a számszerű növekedés az újságírói kérelmekben is érezhető volt. Az Agitációs és Propaganda Osztály előterjesztése szerint 1975 előtt évente nyolc-tizenkét nyugati televíziós forgatócsoport kért magyarországi forgatási engedélyt a Külügyminisztériumtól, 1976-ban negyvenhat, 1977 első negyedévében további húsz. A KÜM és az APB is úgy ítélte, a nyugati médiát fel lehet használni a magyar politika imázsának javítására Nyugaton, ha az engedély megadásánál kirostálják az „ellenséges szándékú” forgatócsoportokat, és megőrzik beleszólásukat a nyugati stábok munkájába (a forgatás helyszínének és a riportalanyok személyének megválasztása, bizonyos garanciák kikötése). Ennek jegyében 1976-ban a negyvenhat kérelmezőből harminchatan kaptak is forgatási engedélyt.¹⁰

A kétoldalú megbeszéléseken az újságírók munkája általánosabb keretben – mint az információk cseréje, a jóindulatú tudósítás kérdése – is felmerült. A dán fél ennek kapcsán úgy érvelt, hogy a tájékoztatás szabadsága Dániában olyan prioritás, amelynek javításáért nemigen akad további teendő – persze készek ezt megvitatni a magyar külüggyel vagy a sajtó képviselőivel.¹¹ Az információ tárgyilagosságát, a tájékoztatás megjavítását a magyar külügy más relációban is felvetette. A portugál válasz egyetértett azzal, hogy a sajtóban tárgyilagosan kell beszámolni a másik ország helyzetéről, politikai folyamatairól, hozzátéve, hogy a realitás az, hogy ez az elv egyelőre egyik irányban sem érvényesül maradéktalanul.¹² Egyes relációkban konkrét ügyek is előkerültek – így a nyugat-német–magyar tárgyalásokon nem lehetett megkerülni a müncheni székhelyű Szabad Európa Rádió (SZER) működését. A német külügy ez esetben is arra hivatkozott, hogy az állam nem szólhat bele az adó műsorpolitikájába, egyúttal az információ szabad áramlásának Helsinkiben elfogadott elvét hangsúlyozta.¹³

A tizenkilenc relációs anyag tehát a magyar „erősségek” és érdekek mentén vetette fel a harmadik kosár kérdéseit, a konzuli és a kulturális kérdések mögött az információs ügyeknek ebben másodlagos szerep jutott. A Külügyminisztérium Sajtófőosztálya viszont úgy látta, hogy más, „rizikósabb” területen sem kell attól tartani, hogy a magyar fél defenzívába kerülhet. „Sokkal több nyugati borzsoa lap érkezik be Magyarországra, mint amennyi magyar sajtótermék – az emigránsok számára viszonyítva – eladásra kerül Nyugaton” – állapította meg a KÜM SFO.¹⁴ A kérdést a legtöbb nyugati partner a kétoldalú találkozókra sem erőltette, csak a nagyobb nyugati államok képviselői vetették fel, és ők sem a lényegi kérdések között. A KÜM pedig leszögezte, hogy a sajtó kérdését csak a kulturális csere keretén belül hajlandó megvitatni, elutasítva

6 Jegyzőkönyv Nagy János és Rolf Jerving norvég nagykövet megbeszéléséről. MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

7 Randé Jenő levele Lakatos Ernő részére (1976. november 14.) MNL OL XIX-A-24b 100. d.

8 Randé Jenő levele Lakatos Ernő részére (1977. április 19.) MNL OL XIX-A-24b 109. d.

9 A Külügyminisztérium Sajtófőosztályának feljegyzése a sajtó- és propagandavonalon Helsinki szellemében tett intézkedésekről. MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

10 Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a nem szocialista országok tv-forgatócsoportjaival kapcsolatos munka szabályozásáról Magyarországon (1977. június 11.) MNL OL XIX-A-24b 106. d.

11 Feljegyzés a magyar–dán külügyminisztériumi főosztályvezetői megbeszéléséről (1977. június 10.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

12 Feljegyzés a 7. 1977. március 16–18-i magyar–portugál külügyminisztériumi főosztályvezetői megbeszéléséről MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

13 Összefoglaló az EBEÉ záróokmány végrehajtására vonatkozó magyar javaslatok megtárgyalásáról és végrehajtásáról magyar-NSZK viszonylatban (1977. április 14.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-143 d.

14 Intézkedések sajtó- és propagandavonalon Helsinki szellemében (1977. március 7.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

...az olyan törekvéseket, hogy a polgári sajtótermékek terjesztésének és hozzáférhetőségének kérdését kiragadják az összefüggésekből, mértéktelenül felnagyítsák a jelentőségét, s megkerüljék az egymás kulturális értékeinek hozzáférhetősége, az egymásról adott valós tájékoztatás mennyisége és minősége terén fennálló aránytalanságokat.¹⁵

Ezzel együtt a sajtóirányítás szervei igyekeztek számszerű előrehaladást is felmutatni Belgrádra. Ennek jegyében 1977 januárjában a Tájékoztatási Hivatal 30 lappal bővítette a megrendelhető nyugati kiadványok listáját, és a végrehajtással a lapexportot és -importot bonyolító Kultúra Külkereskedelmi Vállalatot bízta meg.¹⁶ Az azonban azt jelezte, hogy mindössze hét-nyolc olyan – angol és német nyelvű – lap van a listán, amelynek magyarországi terjesztését vállalni tudja.¹⁷ Megoldhatatlannak tartották viszont az olasz, a svájci és a francia lapok terjesztését, más-más, de nem politikai, hanem üzleti okokból. Az olasz lapimportot a rendkívül megbízhatatlan szállítás akadályozta, a svájci lapok esetében a kiadóval nem sikerült megegyezni a remittenda visszavételéről, míg francia vonalon az árak okoztak gondot, a kínált feltételekkel a Kultúra az újságokat értékesíthetetlennek ítélte.¹⁸ Ebbe a várható belgrádi támadásokra mégiscsak készülő külügy nem szívesen nyugodott bele: „Ha itt visszaesés mutatkozik a két fontos relációban, ezt a záróokmány végrehajtására irányuló szándékunk megkérdőjelezésére fogják felhasználni.” Mindenestre alapos dokumentációt kért, hogy vita esetén a felelősséget a nyugati partnerre tudja terhelni.¹⁹ A Tájékoztatási Hivatal által felvetett másik probléma abból adódott, hogy a külföldről érkező sajtótermékeknek még át kellett menniük egy klasszikus cenzorálási folyamaton, és előfordulhatott, hogy egy lapszám olyan – például a Szovjetuniót vagy más szövetséges állam vezetését támadó – cikket tartalmazott, amely miatt végül nem engedték terjeszteni. „Ki vállalja az anyagi következményeit annak, ha például egy Magyarországon 900–1000 példányban terjesztett újság körülbelül kétharmadát visszatartjuk, s ezek itthoni eladási ára 30–40 ft körül mozog?” – tette fel a kérdést a Tájékoztatási Hivatal elnöke, Várkonyi Péter.²⁰ Bányász Rezső, a KÜM sajtóosztály-vezetője erre úgy érvelt, hogy „a nyugati lapok visszatartását hivatalos, nyílt, törvényes formában kellene megvalósítani”, például a Fővárosi Főügyészség rendelje el azok elkobzását, mert az nyugati sztenderdek szerint is jogállami megoldásnak számítana.²¹

Mindazonáltal a nyugati sajtótermékek árusítását a magyar vezetés nem kívánta jelentős mértékben bővíteni, és megelégedett dokumentálható látszatintézkedésekkel is. Ügyelt arra, hogy az országba behozott külföldi sajtótermékek többsége minél távolabb essen a politikai szférától, és minél kevésbé jusson el magánszemélyekhez. A tőkés relációban beszerzett lapoknak eleve 70 százaléka szakmai, tudományos jellegű kiadvány volt, és főképp azt a célt szolgálta, hogy az egyes szakterületek specialistái tájékozottak legyenek saját tudományáguk külföldi irodalmában. A lapok döntő többsége intézeti, vállalati előfizetésen keresztül érkezett, kontrollált formában. Bár az összeállítás eredményeként jegyezte meg, hogy az OSZK megjelenteti a magyar könyvtárakban meglévő külföldi kiadványok katalógusát, és hogy a nagyobb könyvtárakban nyugati sajtótermékek is hozzáférhetők, ez nem jelentett széleskörű hozzáférést.²² Hogy még a sajtóirányítóknak sem volt pontos képük arról, hogy mi a tényleges könyvtári gyakorlat, jól mutatja Bányász Rezső megjegyzése, miszerint meglepve hallotta, hogy a megyei könyvtárak olvasótermeiben más nyugati kiadványok mellett a nyugat-német Stern is olvasható.²³

15 Nagy János feljegyzése Grósz Károly részére (1976. október 6.) MNL OL XIX-A-24b 96. d.

16 A specializált export-import vállalatok (impexek) a szocialista külkereskedelem jellegzetes szervei voltak. Azonban például a semleges Ausztriában is egy vállalat tartotta kézben a szocialista lapimport és lapexport lebonyolítását, a Globus. – A Kultúra KKV jelentése az osztrák–magyar lapkereskedelemlről. (1976. május 31.) MNL OL XIX-A-24b 104. d.

17 Ezek: Bunte Österreich, Sport, Sport-Funk (Ausztria), Frau im Spiegel, Neue Illustrierte Revue (NSZK), New Statesman, News of the World (Nagy-Britannia), New Yorker (USA).

18 Várkonyi Péter levele Nagy János részére (1977. május 24.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

19 Bányász Rezső megjegyzése Várkonyi Péter leveléhez (1977. június 3.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

20 Várkonyi Péter levele Nagy János részére (1977. május 24.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

21 Bányász Rezső megjegyzése Várkonyi Péter leveléhez (1977. június 3.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

22 Jelentés az európai biztonsági és együttműködési értekezlet záróokmányában foglaltak végrehajtásáról és a belgrádi tanácskozáson képviselendő magyar irányelvekről (1977. május 9.). MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

23 Bányász Rezső megjegyzése Várkonyi Péter leveléhez (1977. június 3.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

Hivatalosan ugyanis az úgynevezett polgári sajtó a nyilvános olvasókban nem volt elérhető, míg Lengyelországban mintegy 5000 olvasóklub működött országszerte, ahol a klubtagok ezeket az újságokat is kézbe vehették.²⁴ Ha fel is merült, hogy Helsinki szellemében néhány helyen – a legnagyobb budapesti könyvtárakban, az Egyetemi Könyvtárban – mégis legyenek nyugati újságok a polcokon, azt csak néhány, alaposan megrostált, az adott könyvtár profiljának megfelelően kiválasztott kiadvány esetében tartották támogathatónak.²⁵

1977-ben mindössze 44 elárusítóhelyen lehetett nyugati újságokat venni, csakis döntően külföldiek által látogatott szállodákban. Ez nem sokban különbözött a szállodákra és a repterekre korlátozódó szovjet gyakorlattól, az idegenforgalmi szezonra és a tengerparti üdülőhelyekre összpontosító bolgár módszertől, vagy a csehszlovák rendtől. A lengyel vezetés e téren is rugalmasabb volt, ott több nagy újságospavilonban is elérhetőek voltak e kiadványok,²⁶ míg Romániában Belgrád előtt, 1977-ben szélesítették a lehetőségeket, és szállodák mellett néhány központi újságospavilonban is lehetett egy-egy nyugati lapot kapni.²⁷ Tehát Magyarországon – a legtöbb államszocialista országhoz hasonlóan – a behozott politikai lapok jelentős részét eleve külföldi állampolgárokra kínálták eladásra a csak általuk látogatott helyeken. A szállodáknak azonban inkább terhet jelentett a lapárusítással járó extrafeladat. A Kultúra beszámolója szerint „ezt a kérdést legfeljebb a portás vagy a ruhatáros személyes tevékenységének tekintik és nem a szolgáltatások között tartják számon”.²⁸ A választék sem volt hatalmas, 1976-ban mintegy tucatnyi politikai napilap és magazin került a recepciókra, a példányszámok a néhánytól a néhány százig terjedtek: az osztrák Die Presse (50 példány) és Kurier (220), a nyugat-német Franfurter Allgemeine Zeitung (160), a Süddeutsche Zeitung (165), a Spiegel (6), a Bunte (321) és a Stern (451), a francia Le Figaro (25) és Le Monde (25), a brit The Times (75), valamint az amerikai International Herald Tribune (110) és Newsweek (386) példányaihoz lehetett a hotelek aulájában hozzájutni. A Newsweek, a Bunte és a Stern a magyar olvasók körében is érdeklődésre tartott volna számot, legalábbis erről tanúskodik, hogy 130, 80, illetve 50 példányt nyugati ismerősök fizettek elő magyarországi magánszemélyek részére, sőt a Spiegelből többszöröse – így is csak 35 – jutott ily módon az országba a hivatalos importnak. Az 1976-ban az emberi jogi érvrendszer a Szovjetunió elleni külpolitikája középpontjába emelő Jimmy Cartert az év emberének megválasztó amerikai Time 120 előfizetői példányát nem növelte szállodai elárusítás.²⁹ A mintegy 600–700 magánelőfizetés és a szállodai árusítás volumene azonban eltörpült a vállalati és az intézményi megrendelések mellett: a jellemző a helsinki egyezmény utáni években is a nem politikai lapokra szóló, közületi előfizetés maradt.

Nagyobb nyugati nyomás híján a Külügyminisztérium is megelégedett volna azzal, hogy az információáramlás szélesítése nevében – középtávon – egy-két újabb budapesti és két-három balatoni hotelben is terítse a nyugati napilapokat,³⁰ illetve diplomáciailag kiaknázható lépésként megfontolásra ajánlta egy-két nagyobb, „reprezentatív” budapesti újságosnál is kitenni nyugati lapokat.³¹ A KÜM már 1976-ban is azt javasolta, hogy néhány polgári napilapot négy-öt budapesti és balatoni kioszkban is ki lehetne tenni, azzal a feltétellel, hogy ugyanott az adott ország kommunista pártjának napilapja, az államszocialista országok főbb lapjai és az országpropagandát szolgáló idegen nyelvű magyar kiadványok is kaphatók legyenek. Szintén látványintézkedésnek számított az a felvetés, hogy kongresszusok, nagyobb nemzetközi rendezvények idején a szállodák a nyugati lapok bővebb választékát kínálják.³² Az alapállás viszont az maradt: nem szabad lehetőséget adni arra, hogy a nyugati sajtó

24 Nagy János feljegyzése Grósz Károly részére (1976. október 6.) MNL OL XIX-A-24b 96. d.

25 Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a burzsoá lapok magyarországi, valamint a magyar lapok tőkés országbeli terjesztésének helyzetéről (1976. november 5.) MNL OL XIX-A-24b 96. d.

26 Uo.

27 A bukaresti nagykövetség jelentése (1977. április 26.) MNL OL XIX-A-24b 108. d.

28 Kornis Pál levele Lakatos Ernő részére (1977. május 26.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

29 A Tájékoztatási Hivatal összeállítása a nyugati lapok magyarországi terjesztéséről (1976. október 7.) MNL OL XIX-A-24b 96. d.

30 Jelentés az európai biztonsági és együttműködési értekezlet záróokmányában foglaltak végrehajtásáról és a belgrádi tanácskozáson képviselendő magyar irányelvekről (1977. május 9.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

31 Bányász Rezső megjegyzése Várkonyi Péter leveléhez (1977. június 3.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-142 d.

32 Nagy János feljegyzése Grósz Károly részére (1976. október 6.) MNL OL XIX-A-24b 96. d.

tömeghatást érjen el, ugyanakkor a tudásimport jegyében a műszaki-tudományos kiadványok behozatala emelhető.³³

Egy másik potenciális támadási felületet jelentett az úgynevezett tiltó névjegyzék kérdése. Ahogy a vízumügyek esetében is láttuk, általában a nyugati felek is elismerték, hogy az újságírók ki- és beutazása Magyarországon alapvetően szabad, és munkavégzésük során sem találkoznak különleges akadályokkal. Magyarországon az 1970-es években nem voltak olyan zárt övezetek, mint a Szovjetunióban. Létezett azonban egy „feketelista”, hivatalos nevén tiltó névjegyzék, amelyet nem a Külügyminisztérium, illetve annak Sajtóosztálya (KÜM SFO), hanem a Belügyminisztérium Igazgatásrendészeti Csoportfőnöksége vezetett. Ilyen azonban mindkét irányban létezett, Randé Jenő aktuális példaként Szimon József, MÚOSZ-főosztályvezetőt említi, aki az NSZK-ba nem léphetett be. A Kijevben diplomát szerző Szimon feltételezhetően titkosszolgálati kapcsolatai (Borvendég 2016) miatt nem kapott nyugat-német vízumot.

A KÜM SFO a belgrádi értekezlet előtt a tiltó névjegyzék aktuális állásáról is kért információt. 1976 szeptemberében 157 újságíró volt kitiltva Magyarország területéről: többségük, 103 fő magyar származású volt. Állampolgárságuk szerint a legjelentősebb csoportok: nyugat-német 31 fő, brit 26 fő, amerikai 25 fő és osztrák 18 fő.³⁴ A közel 160 főből 38 került a KÜM javaslatára az újságírói feketelistára, ám az azon szereplők döntő többsége már legalább öt évvel azt megelőzően – tehát 1971 előtt – került fel arra. Bizonyos nyugati szerkesztőségek tagjai automatikusan rákerültek a listára, így az Amerika Hangja vagy a SZER szerkesztői, tudósítói is.

A KÜM SFO vezetése hasznosnak látta, hogy a helsinki folyamat fényében – a belgrádi utókonferenciát megelőzően – felülvizsgálják és megkurtítsák a tiltólistát, lehúzva például azokat, akik bizonyos ideje nem jelentkeztek „ellenséges” írással, vagy újabb publikációikban nagyobb jóindulattal írtak a magyarországi viszonyokról: „az ilyen személyek kihagyásával csökkenthetjük a »harmadik kosárral« kapcsolatos vitalehetőségeket”.³⁵ A feljegyzés kiemeli, hogy a tiltólistát a mindennapi gyakorlat már eleve felülírta; többször előfordult, hogy tiltólistán szereplő NSZK, brit, amerikai vagy osztrák zurnalizsta beutazását engedélyezték egyedi döntéssel, eseti alapon – az anyag Takács Józsefet, az Amerika Hangja újságíróját említette név szerint.

A belgrádi értekezlet

A színpalak mögött zajló kétoldalú csörték után 1977 szeptemberében a jugoszláv fővárosban megnyílt az első EBEÉ utókonferencia. A nyáron előzetesen elfogadott eljárásrend szerint a nemzetközi nyilvánosságot a plenáris ülészak biztosította, amelyet a Varsói Szerződés országai igyekeztek időben is behatárolni és minél formálisabb keretek közé szorítani, hogy ne válhasson a „számonkérés” fórumává.³⁶ Az Egyesült Államok vezette nyugati aláíróknak éppen ez volt a törekvésük: a Helsinki záróokmány megsértésének eseteit bemutatni az államszocialista államok gyakorlata, mindenekelőtt az emberi jogok terén, másodsorban a harmadik kosár olyan ügyeiben, mint a személyek szabad mozgása, a vallásgyakorlás, az információáramlás, vagy a második kosárban a gazdasági információk hozzáférhetősége.

Az ellenzékkel szembeni hatósági fellépések, emigrációs, családdegysítési és házassági kérelmek elutasítása és megtorlása tárgyában megfogalmazott vádakhoz képest az információ szabad áramlásával kapcsolatos kifogások enyhébbek voltak. A magyar delegáció feljegyzései szerint a nyugati résztvevők elsősorban a következőket rótták fel nyílt színen az államszocialista országoknak: a nyugati lapok terjesztésének erős korlátozása, a közületi előfizetések dominanciája, miáltal a nyugati sajtó nem az olvasókhöz jut el, hanem „zárt hivatalokba” kerül (a svájci és a kanadai küldöttség felszólalásában); a mesterségesen magasán megállapított lapárak, ami azt a célt

33 Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a burzsoá lapok magyarországi, valamint a magyar lapok tőkés országbeli terjesztésének helyzetéről (1976. november 5.) MNL OL XIX-A-24b 96. d.

34 Kukkk István levele Randé Jenő részére. MNL OL XIX-J-1-j 13. d.

35 A KÜM SFO feljegyzése az újságírói tiltólista tárgyában. MNL OL XIX-J-1-j 13. d.

36 A magyar delegáció jelentései a belgrádi előkészítő értekezletről. MNL OL XIX-J-1-j-1977-143 d.

szolgálja, hogy elzárják a nyugati lapokat a közönségtől (svájci, francia). A kanadai és a nyugat-német felszólaló a követségi bulletinek terjesztésének akadályozását is szóvá tette.³⁷ Az amerikai felszólalásban említett példa ezt a problémát a személyek közti kapcsolattartás dimenziójában helyezte el:

...ha egy szovjet iskolás fiú amerikai barátja nem küldheti meg Moszkvába az előfizetett National Geographic magazint vagy a World Almanach egy példányát egy csehszlovák tanárnak, az információáramlást akadályozzák és nem szélesítik.³⁸

Egy másik, a Nyugat számára „kedves” témában, az újságírók munkafeltételeivel kapcsolatban az olasz és a svéd küldött azt róttá fel, hogy a nyugati újságírók nehezen jutnak el a lehetséges információforrásaikhoz.

Ugyanakkor – ahogy a harmadik kosár kapcsán általában – Magyarországot nem érte konkrét vád a sajtó- és információk szabad áramlása terén sem. Sőt – akár annak a jegyében, hogy a nyugatiak feszültséget szítsanak a szovjet blokkon belül, vagy azért, hogy jobban ellenpontoszák az elsősorban a Szovjetunióra, az NDK-ra és a Csehszlovákiára zúdított kritikájukat – Magyarországot még információs téren is inkább pozitív példaként említették. Így a britek megjegyezték, hogy a Magyar Televízió hasznos segítséget nyújtott az Anna Karenina című tévéfilm elkészítéséhez,³⁹ az olaszok dicsérték a Nemzetközi Szemle című – 1957 óta megjelenő, külpolitikai tárgyú cikket, dokumentumokat magyarul közlő és kivonatoló – folyóiratot, a norvég felszólaló a Nemzetközi Stúdió című késő esti televíziós vitaműsorról szólt elismerően, míg a kanadai delegáció vezetője a kanadai magyarokról készített film⁴⁰ tárgyilagosságát méltatta.⁴¹

A magyar delegáció – az államszocialista országok taktikájával összhangban – a viták tompításában volt érdekelt, ezért Nagy János külügyminiszter-helyettes felszólalása is a megtett lépésekre koncentrált, és általánosságban említette az információk hozzáférhetővé tétele, cseréje előmozdítására tett magyar lépéseket.⁴² Bányász Rezső felszólalása pedig – a Belgrád előtt képviselt magyar törekvésekkel összhangban – a kulturális aszimmetria oldaláról közelítette meg az információáramlás és nyitottság kérdését is. Ennek jegyében a televíziós műsorokban, a filmforgalmazásban, a könyvkiadásban jól kimutatható aránytalanságokra hívta fel a figyelmet.⁴³

Az általános vita után következő bizottsági szakasz már nem volt nyilvános. Itt folytatódhatott a másik fél kritikája, amelyhez immár a konferencia záródokumentumához tett javaslatok szolgáltatták alapot. Sőt, eleve a beadott javaslatok is születhettek támadó szándékkal, amire az emberi jogok és a harmadik kosár területén bőven volt példa. A résztvevők közel száz javaslatot terjesztettek be a leendő zárónyilatkozat szövegéhez. A KÜM november végi kimutatása szerint az addigi javaslatok közül messze a legtöbb – hetvenkilencből harminchét, vagyis negyvenhét százalék – a H, Humanitárius bizottsághoz tartozott, vagyis a harmadik kosárhoz kapcsolódott. A harminchétből tizenötöt írtak az államszocialista delegációk, tizenhetet a NATO-tagországok, a fennmaradó ötöt a semleges államok.⁴⁴

Ahogy a harmadik kosárban általában, az információs kérdésekben is egyértelműen a nyugatiak kerültek kezdeményező szerepbe. Javasataik a találkozón addig is képviselt kritikájukat öntötték írásba. Benyújtottak egy javaslatot a nyomtatott információ terjesztéséről, amely azt mondta volna ki, hogy a résztvevők nem akadá-

37 A magyar delegáció feljegyzése a humanitárius kérdések vitájáról Belgrádban (1977. november 9.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-143 d.

38 Az amerikai felszólalás – az általános vita értékelése mellékleteként (1977. október 12.).

39 Magyarország már az 1970-es évek idején kedvelt forgatási helyszíne volt a nyugati televíziós és filmes vállalkozásoknak. A BBC tízrészes sorozatának forgatásai 1977 januárjában kezdődtek meg Budapesten a városligeti műjépgályán, illetve a Budai Várban. – Anna Karenina a Budai Várban. *Hétféői Hírek*, 1977. január 24.

40 Kígyós Sándor *Kanadai randevű* című kétrészes dokumentumfilmjét 1977 augusztusának végén, nem sokkal a belgrádi konferencia előtt mutatta be a Magyar Televízió. Lásd: Simon Emil: Honfitársaink nyomában. *Szabad Föld*, 1977. szeptember 18. 8.

41 Feljegyzés a belgrádi értekezletről (1977. november 9.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-143 d.

42 Nagy János felszólalása Belgrádban (1977. október 7.) MNL OL XIX-J-1-k-1978-27 d.

43 A televízióban bemutatott filmeknél nyolc-tízszeres különbségről beszélt, a 90 átvett nyugati filmmel – kissé csúsztatva – az országonként jellemzően átvett egy-három magyar mozifilmel hasonlította össze, míg a könyvkiadásnál azt róttá fel, hogy a Magyarországon 1976-ban 9,4 millió példányban megjelent fordításirodalomhoz mérten méltatlanul kevés magyar mű jelenik Nyugaton. Bányász Rezső felszólalása Belgrádban (1977. október 14.) MNL OL XIX-J-1-k-1978-27 d.

44 Jelentés a belgrádi találkozón benyújtott hivatalos javaslatok megoszlásáról (1977. november 23.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-143 d.

lyozzák az egymás országaiból származó „sajtótermékek iránt megnyilvánuló érdeklődést”, és ennek érdekében az előfizetési lehetőségeket is szélesítik. Két javaslat is érkezett az újságírók munkafeltételeinek javítása címén: az egyik arra kötelezte volna a résztvevőket, hogy a határaikon átlépő újságírók szabadon szállíthassák magukkal a munkájukhoz szükségesnek ítélt dokumentációt, míg a másik a cikkeik és tudósításaik miatti kiutasítás tilalmát mondta volna ki. Egy átfogó javaslat pedig szinte minden vitás kérdést magában sűrített: összeurópai egyezményt indítványozott az újságírók munkafeltételeinek biztosítására, a sajtótermékek behozatalának, nyilvános árusításának stb. szélesítésére, ösztönözte volna a kiadókat, hogy szerződéses keretek között bonyolítsák a cikkeket, kommentárok cseréjét, valamint az EBK-harmincötök, vagyis az aláíró államok kiadványait egymás könyvtáraiban kínáló nyilvános olvasószobákra vonatkozó ajánlások kidolgozását kezdeményezte. Egy további jugoszláv javaslat pedig a hírügynökségi kapcsolatokat, információcserét ösztönözte volna.⁴⁵

Összegzés

Belgrádban azonban nem volt esély arra, hogy a harmadik kosárban, ezen belül az információs kérdésekben bármiféle kompromisszum jöjjön létre. A két szuperhatalom feszült viszonya, az Egyesült Államok által választott élesen támadó alapállás és az azzal szemben felvett merev szovjet defenzíva már a plenáris szakasz kezdetétől meghatározta a konferencia forgatókönyvét. A bizottsági vitában a Szovjetunió és szövetségesei semmiféle engedményt nem akartak tenni a harmadik kosár pontjaiban, és minden újabb kötelezettségvállalást a Helsinki Záróokmány nem kívánatos továbbfejlesztésének – az 1975-ben elért jó alku feladásának – tekintettek. A sajtót és médiát érintő kérdések ugyan nem a leghevesebb indulatokat kavarták, de éles ideológiai szembenállás fejeződött ki bennük. Amit a nyugati fél nyitottságként, az információkhoz való állampolgári jogként keretezett, azt a szovjet blokk országai – joggal – fogták fel tájékoztatási rendszerük viszonylagos zártsága, állammonopolisztikus jellege elleni támadásként, „fellázítási” kísérletként. Még ha voltak is különbségek a szovjet blokk egyes országainak gyakorlatai között, így a magyar vagy a lengyel nyilvánosság is nyitottabbnak számított, a veszélyérzet, a védekező reflexek mindegyik pártvezetést jellemezték. A nyugati törekvések mögötti eszmeiség és politikai szándék nemcsak Moszkva vagy Berlin, hanem Budapest és Varsó számára is elfogadhatatlan volt. A belgrádi utókonferenciát átható bizalmatlan légkörben az apró kompromisszumok keresése komolyan fel sem merült. Ilyen általános hangulatban az egyenlőbb cserét megcélzó kulturális tárgyú magyar javaslatnak sem volt esélye, bár azt több kisebb népszerűségű, így a kis nyelvek kultúráinak támogatásában érdekelt nyugati aláíró is kedvezően fogadta. Ám a szovjet értékelés szerint ez is tovább ment volna a záróokmányt betűjén, így – a sajtó- és médiakérdések magyar megközelítésével egy irányba mutató javaslat – nem kívánatos precedenst jelentett volna a nyugati követelések alátámasztásához.⁴⁶

Hiába készítettek el a nyugati és a semleges országok is egy-egy átfogó záródokumentum-tervezetet a beérkező javaslatok alapján, ez a szovjet blokk országainak nem lehetett tárgyalási alap. A belgrádi konferencia így végül egy olyan rövid záródokumentum elfogadásával ért véget, amely az éles szembenállást azzal oldotta fel, hogy a résztvevők eltérő véleményeknek adtak hangot a Záróokmány végrehajtásának kapcsán. Továbbá kimondta, hogy mely három szakértői értekezlettel folytatódik a Helsinki-folyamat. Ezek közül az NSZK-ban sorra kerülő Tudományos Fórum kötődött a harmadik kosárhoz, információs tárgyú eseményt nem rögzítettek az 1980-ban esedékes madridi utókonferenciáig.⁴⁷ Bár a hidegháború a következő években fagyosabb szakaszába lépett, Madridban – évekig elhúzódó kemény alku árán – éppen ellenkezőleg alakult a tárgyalássorozat: a sajtó- és médiakérdésekben is sikerült addig csiszolni az ellentétes érdekeket, míg mind a harmincöt aláíró engedett saját alapállásából. E tanulmány következő, hamarosan megjelenő része azt elemzi, hogy ez milyen kölcsönös engedmények árán, illetve milyen érdekek mentén mehetett végbe, illetve mennyire vágott egybe a magyar külpolitikai törekvésekkel.

45 Feljegyzés A humanitárius és egyéb kacsolatokra vonatkozóan eddig beterjesztett javaslatok a belgrádi találkozón (1977. november 9.) MNL OL XIX-J-1-j-1977-143 d.

46 Erdős André jelentése (1978. február 2.). MNL OL XIX-J-1-j-1978-145 d.

47 Összefoglaló jelentés a belgrádi találkozóról (1978. március 9.) MNL OL XIX-J-1-j-1978-145 d.

Irodalom

Apor, Balázs, Péter Apor & Sándor Horváth (2018): Unlocking New Histories of Human Rights in State Socialist Europe: The Role of the COURAGE Collections. In: Balázs Apor, Péter Apor & Sándor Horváth (eds.): *The Handbook of Courage: Cultural Opposition and its Heritage in Eastern Europe*, 493–522. o. Budapest: Institute of History HAS.

Békés Csaba (2019): *Enyhülés és emancipáció*. Budapest: Osiris.

Borhi László (2009): *Magyar-amerikai kapcsolatok 1945–1989 – Források*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.

Borvendég Zsuzsanna (2016): „Hírügynökségek”. A Press rezidentúra és a megnyertek hálózata a Kádár-rendszer sajtóéletében. Betekintő, X. évf. 3. sz., http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2016_3_borvendeg.pdf.

Glant Tibor (2018): *A Szent Korona amerikai kalandja és hazatérése*. Debrecen: Dupress.

Földes Görgy (2015): *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai*, I. kötet. Budapest: Napvilág Kiadó.

Földes György (2015b): *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai*, II. kötet. Budapest: Napvilág Kiadó.

Kardos Gábor (2005): A harmadik kosár: a humanitárius együttműködés. In: Dunay Pál–Gazdag Ferenc (szerk.): *A Helsinki folyamat: az első húsz év*, 149–168. o. Budapest: Zrínyi Kiadó.

Snyder, Sarah B. (2013): *Human Rights Activism and the End of the Cold War: A Transnational History of the Helsinki Network*. Cambridge: Cambridge University Press.

Thomas, Daniel C. (2001): *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton: Princeton University Press.

Források

MNL OL XIX-J-1 – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztérium iratai

MNL OL XIX-A-24b – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának iratai

Abstract in English

“The Good Pupil tested.” Hungarian Foreign Policy in the International Debates on Press and Media Affairs after Helsinki (1975–1983) I. From Helsinki to Belgrade

The 1975 Helsinki Final Act, the anchorage of the post-1945 European *status quo* was seen as the success of Soviet diplomacy. However, by declaring the free movement of people and ideas, and by admitting the respect for human rights as a basic principle of relations between states, its Basket III gave a trump card for Western powers against communist countries. Questions of information policy, including the travel opportunities and working conditions of journalists, the availability of Western press in communist countries, were also listed among these issues. These issues, which were rather unfavourable for the members of the Soviet bloc, rose to an important battlefield of the Cold War ideological struggle in international politics after 1975. This study reconstructs and analyses how Hungarian foreign policy related to these issues before and during the Belgrade conference. It examines if it was capable of transcending defensive attitudes, and whether it could insert the questions of media and information into its broader objectives within Basket III.

Keywords: availability of Western press, Belgrade conference, cold war, cultural exchange, Helsinki Final Act, Hungarian foreign policy, media relations, third basket

Takács Róbert az ELTE Új- és Legújabbkori Doktori Iskolájában szerzett PhD-fokozatot 2011-ben. A Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa, a *Nyugati hatások és transzferek a magyar kultúrában és tudományban az 1970-es és 1980-as években* című OTKA-projekt vezetője, a *Múltunk* című folyóirat felelős szerkesztője. Kutatási területe az 1945 utáni kulturális külkapcsolatok és transzferek története, a sajtó- és médiatörténet, a politikai humor története. Legutóbbi írása a *Médiakutatóban*: „»Tehenészgiccs a kultúra bölcsőjébe.« Amerika-kép Hollywoodon innen és túl 1945 és 1948 között a koalíciós pártok napilapjainak tükrében” (2014. ősz). Email: takrobi78@gmail.com

Kékesdi-Boldog Dalma

A csernobili atomkatasztrófa hírei a Magyar Televízióban

Az 1986-os csernobili atomkatasztrófa hazai kommunikációjának vizsgálata során eddigi írásaimban az írott és az auditív forrásokat elemeztem. Az eredmények azt mutatják, hogy a szovjet-kommunista típusú sajtómodellben a legmagasabb példányszámú napilap implicit utalásokkal, csak közvetett módon közölte a veszélyt, a Magyar Rádióban pedig csak néhány órán keresztül lehetett nyugati forrásból is tájékoztatást adni a történekről. E dolgozatban a Magyar Televízió felvételeit vizsgálva arra a kérdésre keresek választ, hogy a televízió miként élt a vizuális kommunikáció eszközeivel: kaptak-e a televízió nézők részletesebb és pontosabb tájékoztatást a történekről, mint a napilapok olvasói vagy a rádió hallgatói?

Kulcsszavak: atomkatasztrófa, államszocializmus, Csernobil, tájékoztatáspolitikai, Magyar Televízió, szovjet-kommunista sajtómodell, vizuális kommunikáció

1. Tájékoztatáspolitikai háttér

1986. április 26-án hajnalban emberi mulasztás következtében felrobbant a Vlagyimir Iljics Lenin Atomerőmű 4-es számú reaktora a Szovjetunióban. A baleset következtében nagy mennyiségű radioaktív szennyeződés jutott a légkörbe, amely néhány napon belül elárasztotta a teljes európai kontinentet és Észak-Ázsia egy részét is (Aszódi 2006). A baleset utáni napokban – amikor a radioaktív sugárzás megemelkedését Észak-Európában több helyen is észlelték – a Szovjetunió visszatartotta az információt. Április 28-án a szovjet vezetés órákon keresztül nem válaszolt a hivatalos svéd diplomáciai megkeresésekre, később pedig letagadta, hogy tudna a balesetről. Végül aznap este – számos megismételt információkérés nyomására – rövid kormányközleményben ismerték el a történeket és azt, hogy azok kivizsgálására kormánybizottságot hoztak létre (Plokhly 2018: 175–176).

A csernobili atomkatasztrófa hazai kommunikációja tükrözi a Kádár-korszak utolsó évében markánsan jelen lévő kettősséget: egyfelől a Szovjetuniótól való politikai függési viszonyt, másfelől a nagyobb mozgástérre és a liberalizációra törekvést. Az atomkatasztrófa híreinek vizsgálata során világosan kirajzolódik az a tájékoztatáspolitikát átjáró dilemma, amely a pártos és/vagy a pontos információközlés megválasztása körül alakult ki.

Az 1980-as évek közepére a magyar pártvezetés felismerte, hogy a szovjet rendszer elkezdett távolodni a diktatórikus irányítási formától, és egy rugalmasabb, korporatívabb államforma felé közeledett, így az MSZMP is fokozatosan jelezte, hogy hajlandó ezt az irányt követni (Kalmár 2014: 524). Ugyanakkor a Szovjetunió válságának nyílt beismerése Magyarországon is felgyorsította az államszocialista rendszer összeomlását.¹ Az 1980-as évekre az MSZMP a kül- és a belpolitikai folyamatok eredményeként válságba került.² A politikai rendszer társadalmi

1 Eduard Sevarnadze, a Szovjetunió külügyminisztere 1988-ban nyilvánosan ismerte be, hogy a Szovjetunió válság előtti helyzetben van, és a fegyverkezési versenyben már nem tud lépést tartani a Nyugattal, amely már minden területen felülmúlja a keleti blokkot (Békés 2000: 792; Békés 2019: 310).

2 Kádár János az 1973-as és az 1979-es kőolajár-robbanások negatív gazdasági következményei ellenére ragaszkodott a korábbi életszínvonal fenntartásához, és a gazdaság racionalizálása helyett nyugati kölcsönöket igényelt, ami rövid idő alatt adósságszpirálba kényszerítette az országot; döntése végérvényesen megosztotta az MSZMP politikusait. 1979 decemberében a Szovjetunió váratlanul megszállta Afganisztánt, ami veszélybe sodorta a keleti blokk és a nyugati országok diplomáciai, gazdasági és kereskedelmi kapcsolatait, és ezzel komoly válságot tetített elő az ezektől mind inkább függő Magyarország számára (Békés 2019: 300–301). Magyarország 1982-ben a Szovjetunió előzetes beleegyezése nélkül tagja lett a Nemzetközi Valutaalapnak és a Világbanknak (Földes 2018: 120). Ez azt eredményezte, hogy ettől kezdve a rendszerváltásig a Nyugattól való gazdasági függés meghatározóbbá vált, mint a keleti blokkhoz való politikai közelség (Békés 2019: 195).

támogatottsága az évtized közepére drasztikusan csökkent, az utolsó évekre pedig válságba került (Nagy 1989). Ennek eredményeként fokozatosan erősödött a második nyilvánosság, virágzott a szamizdatirodalom, és egyre jobban előre tört a demokratikus ellenzék.

A magyar tájékoztatáspolitikában az 1980-as években dominánssá vált a társadalom tagoltságának felismerése,³ valamint a tájékoztatás javításának szándéka annak érdekében, hogy párbeszéd alakulhasson ki a társadalom egyes tagjaival.⁴ Több liberalizáló, a nyilvánosság kiszélesedését segítő tájékoztatáspolitikai mérföldkő is volt az évtizedben.⁵ Ám a merev, a közvetlen irányítást feladni képtelen pártpolitikai elképzelések miatt a nyilvánosság őszinte megszólítása és a politikai ügyekbe való bevonása nem valósult meg. A tájékoztatáspolitikában továbbra is domináns volt a szovjet-kommunista sajtómodell (Siebert et al. 1956/1984) követése, amely a tömegkommunikációt a párt meghosszabbított karjának tekintette, tartalmi irányítását pedig közvetett módon, előzetes (ön)cenzúra gyakorlásával, illetve kézi vezérléssel látta megvalósítandónak. A tekintélyelvű irányítást tükrözte az is, hogy még az 1980-as években is több folyóiratszámot tiltottak vagy zúztak be.⁶ A tömegkommunikáció szándékolt eszközelvű használata miatt a hiteles, pontos és a társadalmat széles körben megszólítani képes tájékoztatás nem valósult meg a Kádár-korszak végén sem.

A csernobili atomkatasztrófáról a szovjetbarát Magyarországon először három nap késéssel, április 29-én számolt be a sajtó és a rádió. A napilapok mindvégig a hivatalos szovjet és magyar források alapján tájékoztattak, ám a hírek implicit megfogalmazásával és a lakossági egészségvédelmi előírások állandó napirenden tartásával közvetett módon kommunikálták a veszélyt (Kékesdi-Boldog 2018: 57).⁷

A Magyar Rádióban volt egy rövid, cenzúrától mentes időszak április 28-án este 9 órától másnap reggel 8 óráig, amikor Bedő Iván turnusvezető adásba engedte a nyugati hírforrásokból szerzett híreket is. Bár ebben az időszámban a lakosság kis része hallgatta a rádiót, ők a rendszeresen ismételt információknak köszönhetően (a radioaktív felhő rövid időn belül elérte a több ezer kilométerre található Skandinávia területét is), jobban fel tudták mérni a baleset súlyát, mint azok, akik aznap kizárólag a nyomtatott sajtóból tájékoztak (Kékesdi-Boldog 2019: 31).

A Szabad Európa Rádió magyar nyelvű adása is április 29-én számolt be először a történekről, és – bár az információhiányos helyzetben nem adott részletesebb tájékoztatást, mint a magyar sajtó – az itt megjelent hírek valamivel bősegebb tájékoztatással szolgáltak (Kékesdi-Boldog 2019: 29–30). Elhangzott, hogy a szovjet fél tagad, időt húz. Beszámoltak egy korábbi atomerőmű-balesetről és a hozott intézkedésekről. A hír mellett személyes megjegyzéseket is közreadtak, hangsúlyozva a történekr politikai aspektusát.⁸

E dolgozatban a Magyar Televízió korabeli adásait elemezve arra a kérdésre keresek választ, hogy a televízió mint vizuális médium miként élt a vizuális kommunikáció eszközeivel, és volt-e ennek bármilyen többletfunkciója a csernobili eseményekről való tájékoztatásban. A felvételek tartalmi leírása mellett elemzem az azokban megjelenő verbális és vizuális kommunikációt, valamint említést teszek a riportokban és az interjúkban megfigyelhető szakmai anomáliákról is.

3 Az MSZMP XII. kongresszusának határozatát idézi Berényi (1980: 46).

4 Határozat a XII. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól (1983: 31).

5 1986-ban az első sajtótörvény, az első kereskedelmi rádió, a Rádió Danubius indulása, Györffy Miklós Bagoly című késő esti rádióműsora, amelyben elhangzott Nagy Imre és mártírtársai újratemetésének ötlete; 1988-ban a „Javaslat a sajtónyilvánosság reformjára” című tanulmány megjelenése, a Magyar Nyilvánosság Klub megalakulása, a Hítel című a kritikai hangvételű, irodalmi és társadalmi folyóirat megjelenése; 1989-ben a frekvenciamoratórium, valamint a Nap-TV, az első magánkézben lévő tévétúdió megalapítása (Bajomi-Lázár 2005: 28–31).

6 Egyebek között 1983-ban a História, 1985-ben a Mozgó Világ, 1986-ban a Liget egy-egy számát.

7 Eddig a Népszabadság cikkeiről írt elemzésem jelent meg, ám a készülő doktori disszertációm egyik fejezetében további napilapokat is vizsgálók (a Magyar Nemzetet és a Népszavát is), hasonló eredményekkel.

8 „To the Hungarian Services” Radio Free Europe/Radio Liberty broadcast records, Box 3157, Folder 3, Hoover Institution Archives; „To the Hungarian Services” Radio Free Europe/Radio Liberty broadcast records, Box 3157, Folder 4, Hoover Institution Archives.

2. A Magyar Televízió

1974-ben a Minisztertanács rendeletben határozott a Magyar Rádió (MR) és a Magyar Televízió (MTV) intézményi szétválasztásáról, valamint az Állami Rádió és Televízió Bizottság létrehozásáról. A döntés lehetővé tette a két intézmény komplex politikai irányítását. A határozat egyértelműen kijelölte az MR és az MTV tömegkommunikációban betöltendő feladatát: részt kell venniük a párt politikájának propagálásában, korszerűen és gyorsan kell tájékoztatniuk, továbbá hozzá kell járulniuk a „közművelődési igények színvonalas kielégítéséhez és a szabadidő tartalmas kihasználásának elősegítéséhez”.⁹ A Magyar Rádió és a Magyar Televízió ettől kezdve önálló intézményként működött és saját költségvetési kerettel rendelkezett, illetve – az elnökök kinevezése révén – a Minisztertanácsi felügyelete alatt állt. Az Állami Rádió és Televízió Bizottság döntött az MR és az MTV költségvetési és beruházási terveiről, ellenőrizte azok megvalósulását, rendelkezett a két intézmény hosszú távú műsorterveiről és infrastrukturális fejlesztéséről, valamint koordinálta az MR és az MTV nemzetközi kapcsolatait. A televízió főszerkesztőinek munkáját a mindenkorl MTVElnök az egyszemélyes főszerkesztői felelősség elve értelmében irányította, és számos esetben élt az utólagos cenzúra lehetőségével is (Hegedűs 2001: 53).

1986-ban, a csernobili atombaleset évében átlagosan 103 óra volt a televízió heti műsorideje (Kollega Tarsoly 1998). Az atomkatasztrófáról hazánkban hivatalosan a Magyar Televízió számolt be először, április 28-án, a Híradó 1-es adásában, megszakítva a műsorfolyamot. Az adás tartalmáról nem maradt fenn adat, csak annyi tudható, hogy a Szovjetunió vonaltérképét mutatták be.¹⁰ A korabeli közvélemény-kutatások eredményei szerint minden ötödik válaszadó innen értesült először az atomkatasztrófa híreről.¹¹

2.1. Az elemzés módszere

Vizsgálat során az április 28-a (a hivatalos szovjet tájékoztatás kiadásának napja) és a május 19-e (a nap, amikortól már nem adtak ki hivatalos napi tájékoztatást a magyar sugármérési adatokról) közötti időszakban adásba került híreket, riportokat és interjúkat elemzem. A minta – az MTVA Film- és Mozgóképek-Archívumának hiányos állománya miatt¹² – tizenhárom felvételtől állt: A Hét és a Híradó adásaiból, valamint egy június 4-ei interjúból, amely a Diagnózis című műsorban hangzott el. Ez utóbbi azért került be a vizsgálatba, mert ez volt az első olyan beszélgetés, amelyben a balesettel kapcsolatban felmerülő nézői kérdéseket válaszolta meg egy sugárbiológus szakértő.

A primér források mellett felhasználok a Tömegkommunikációs Kutatóközpont (TK) korabeli tömegkommunikáció-elemzését is; ez több olyan adásleíratot tartalmaz, amelyről nem maradt fenn videofelvétel.¹³

A felvételek elemzése során előbb a verbális kommunikációra fókuszálok, és azt nézem meg, hogy mi és hogyan – a laikus néző számára mennyire érthető módon – hangzott el a Magyarországot ért radioaktív sugárzás mértékéről, mit lehetett tudni annak egészségre gyakorolt hatásairól, illetve milyen egészségvédelmi intézkedések javasoltak. Ezután, a nem verbális kommunikáció vizsgálata során a képen látható alakok ruházatát, mozdulatait figyelem meg, valamint a vágóképek tartalmát elemzem. Ha a riporterek kommunikációjában a szakmai hiteles-

9 MT határozat az Állami Rádió és Televízió Bizottságról, valamint a Magyar Rádióról és a Magyar Televízióról 1047/1974. (IX. 18.).

10 MNL OL M-KS 288.f. 22. cs. 1986. 32. é. (90-164. p.) Részlet a Tömegkommunikációs Kutatóközpont által készített a csernobili atomreaktor-szerencsétlenséggel kapcsolatos hazai tömegtájékoztatás jellegzetességeinek vizsgálatából (1986).

11 HU OSA-420-2-2:1 A8203 Tömegkommunikációs Kutatóközpont – Közvéleménykutatás – A csernobili szerencsétlenség után.

12 Az MTVA Archívumában nincsenek külön levéltári jelzettel ellátva a hírek, egy archívumi tekercsen többnapos híryanag szerepel. Nincs egyértelműen jelölve, hogy az adott felvétel pontosan melyik napon, hány órakor, melyik adásban hangzott el. Annyi tudható csak, hogy a tekercsen jelölt két-három napos időintervallumban került adásba az anyag. A pontos dokumentáció és a visszakereshetőség érdekében a felvételeket saját jelöléssel láttam el, amely a következő szám és betűkombinációból áll: a filmtekercs levéltári száma, a felvétel címe és az adásba kerülés feltételezhető dátuma. Az archívum munkatársának segítségével, valamint a TK-s elemzés alapján próbáltam meghatározni azt, hogy egy-egy felvétel mikor kerülhetett adásba.

13 MNL OL M-KS 288.f. 22. cs. 1986. 32. é. (90-164. p.) Részlet a Tömegkommunikációs Kutatóközpont által készített, a csernobili atomreaktor-szerencsétlenséggel kapcsolatos hazai tömegtájékoztatás jellegzetességeinek vizsgálatából (1986).

séget megkérdőjelező anomáliát fedezek fel, azt külön jelzem. Összességében arra a kérdésre keresek választ, hogy a tévéfelvételek készítői mit tartottak fontosnak kiemelni a hírközlés során, mit akartak láttatni a nézővel. Továbbá: kaptak-e a televíziónézők részletesebb, pontosabb tájékoztatást a balesetről és annak hazai vonatkozásairól, mint a napilapok olvasói vagy a rádió hallgatói? A terjedelmi korlátok miatt itt és most az MTV hírközlésére legjellemzőbb eseteket ismertetem.¹⁴

2.2. Eredmények

2.2.1. Sugármérés a meteorológiai állomáson

Április 29-én a Híradó helyszíni riporttal jelentkezik egy budapesti meteorológiai állomásról. A nyitó képen egy kültéri mérőműszert lehet látni, amelyből egy fehér köpenyes nő vesz ki egy szűrőbetétet. Mint elhangzik:

Ilyen és ehhez hasonló műszerekkel mérik Budapesten, illetve az országban sokfelé a levegő milyenségét. Nos, a benne lévő szűrőpapírt analizálják, és ebből derül ki a levegő tartalma.¹⁵

Ezután a riportert és Götz Gusztáv meteorológus szakembert mutatja a kép: három színes műanyag lavór mögött állnak a kültéri helyszínen (lásd az 1. képet).

1. kép

Interjú a meteorológus szakértővel

A riportert a következő mondattal nyitja a beszélgetést:

Egy tény, és szemmel látható: Budapest levegője ilyen piszkos, mint ami a vödör fenekén, a lavór fenekén látható. Egyébként jövetelünknek nem is ez az igazi célja. Hanem az, hogy mértek-e önök radioaktivitást Budapest területén, illetve az ország területén?

¹⁴ A dolgozatban szereplő képeket a korabeli videofelvételekből saját magam készítettem, s az MTVA engedélyével közlöm.

¹⁵ BU/236 TVH/90-93 Atomerőmű - Meteorológiai Intézet 1986. IV. 29.

A szakértő elmondja, hogy „természetesen” mértek radioaktivitást, hiszen annak egy bizonyos szintje mindig jelen van a Földön, emellett van egy mesterséges radioaktivitási szint is, amelyet jelenleg elemeznek.

Míg a meteorológus beszél, a vágóképeken laboratóriumi mérőműszereket mutatnak. Az egyik digitális kijelzőre ráközelít a kamera: számok emelkednek rajta. Ezután egy fehér köpenyes nőt látunk: egy asztalnál ülve számol, majd rámutat az előtte lévő kockás papír egyik sorára, mintha egyezést talált volna.

Ezután a szakértő a riporter kérdésére elmondja, hogy a csernobili baleset hatására nem tudtak kimutatni „megugrott” mesterséges radioaktivitási értéket a hazai levegőben. Arra a kérdésére, hogy „milyen esélyeink” vannak arra, hogy a légköri jelenségek hatására ez megváltozna, azt válaszolja: „talán lassan növekvő esélyeink vannak” rá, hogy az elkövetkező napokban Magyarország felé fújja a szél a Skandináviát elért radioaktív felhőt.

Ezalatt egy sötét helyiségben található apró képernyőn gyorsan változó meteorológiai álló- és mozgóképeket mutatnak. Bár a kamera időnként ráközelít egy-egy felvételre, nem derül ki, pontosan mi látható a képen.

Az egészségre káros radioaktív felhő magyar légtérbe való feltételezhető érkezését a következőképpen kommentálja a riporter és a szakértő:

Riporter: De hát ezt nem szívesen várjuk.

Götz Gusztáv: Ezt nem szívesen várjuk.

Ezután a riporter megkérdezi, mi a teendő abban az esetben, ha „az előírt értéket” eléri vagy meghaladja a radioaktivitás. A következő választ kapja:

Abban az esetben, hogy ha a jelenlegi értéket meghaladja, egy kritikus értéket elér, ami a jelenleginél két nagyságrenddel nagyobb, akkor az illetékes szerveket, a Polgári Védelem Országos Parancsnokságát értesítjük.

Ezt követően a Híradó vágószobájában egy másik riporter kérésére Tokaji Gábor mérnök alezredes reagál az elhangzottakra. Fontosnak tartja azzal kezdeni a beszélgetést, hogy a mesterséges radioaktivitás forrásai a kísérleti atombomba-robbantások is lehetnek. A riporter kérdésére, hogy tudniillik mi történik akkor, ha eléri Magyarország légtérét a „radioaktivitással teli ciklon”, a következő választ adja:

Tokaji Gábor: Olyan nagy légtömegekben oszlik meg ez a viszonylag kis mennyiségű radioaktív anyag, hogy egyetlen egy kísérleti robbantásnál több radioaktív szennyezőanyag kerülhetett a környezetbe, mint ebben az esetben, ebből következően itt a légkörben különösebb szennyeződésre nem számíthatunk.

Riporter: Tehát emberre, állatra, növényzetre...

Tokaji Gábor: ...semmilyen veszélyt nem jelent. Megjegyzem, hogy jelen körülmények között is, ilyen zivataros időkben, mint ami most is van, még a légkörből olyan mennyiségben mosódik ki, hogy gyakorta azt a bizonyos kritikus értéket, amit a Götz elvtárs említett, sem éri el. Ez az eset is nem lehet nagyobb ennél az értéknél. Tehát...

Riporter [közbevág]: ...tehát megnyugtathatjuk az ország lakosságát...

Tokaji Gábor: ...megnyugtathatjuk az ország lakosságát, hogy ebből semmilyen veszély nem származhat.

Ezután a kamera egy digitális kijelző képét mutatja, ezen folyamatosan emelkedő, piros színű számokat lehet látni.

2.2.2. A magyar válságstáb

Április 30-án a Polgári Védelem Országos Parancsnokságának (PVOP) szakértői megbeszéléséről tudósít a Híradó stábja.¹⁶ A nyitó képen egy nagy asztalt mutatnak, körülötte tizenöt férfi – néhányuk katonai egyenruhában – és egy nő ül. Berki Mihály, a PVOP főparancsnoka elmondja: ezt az értekezletet azért hívták össze, hogy megbeszéljék, a csernobili atomerőmű-baleset „mennyiben érint bennünket” (lásd a 2. képet).

2. kép

A magyar válságstáb felállításáról szóló riport nyitóképe

Ezután a riporter beszámol arról, hogy a délelőtt folyamán „a szakértők elemezték, értékelték a helyzetet, a külföldi tapasztalatokat, a foganatosított intézkedéseket, és meghatározták a tennivalókat”, növelték a „háttérsugárzás” mérésének gyakoriságát, további mintavételi helyeket létesítettek, és elemezték a várható meteorológiai körülményeket.

Ezalatt a csernobili atomerőmű prospektusának közeli képeit mutatja a kamera, amelyek – mint elhangzik – még a katasztrófa előtti állapotot rögzítették. Majd ismét a zömmel férfiakból álló szakértői csapat látható munka közben: az emberek jegyzetelnek, egyeztetnek, cigarettáznak.

Ami a hazai radioaktív szennyeződést illeti, elhangzik, hogy:

A léghő és a környezet radioaktivitásának növekedése nem számottevő. A mért értékek Magyarországon alig térnek el a mindennapi értékektől. ... A meteorológiai viszonyok függvényében a háttérsugárzás mértéke emelkedhet ugyan, de a várható legmagasabb szint esetén sem érheti el a kritikus értéket.

A riport második felében laboratóriumi képsorokat mutatnak: fehér köpenyes alakok dolgoznak, műszerek nyomtatnak adatszalagokat, gépek kijelzőjét mutatja a kép. Az egyik digitális számlálón emelkedő számokat láthatunk.

2.2.3. A méréseken kívül nincsen szükség más intézkedésre

Május 1-jén rövid közleményt olvasnak be a Híradóban, amely arról tájékoztat, hogy hazánkban az ivóvíz és az élelmiszer radioaktivitása nem növekedett, a levegő radioaktivitása pedig nem jelent veszélyt az egészségre, így nincs szükség a gyakoribb mérések folytatásán kívül más intézkedésre.¹⁷

¹⁶ BU/236 TVH/90-93 Válságstáb 1986. IV. 30.

¹⁷ MNL OL M-KS 288.f. 22. cs. 1986. 32. öe. (90-164. p.) Részlet a Tömegkommunikációs Kutatóközpont által készített, a csernobili atomreaktor-szerencsétlenséggel kapcsolatos hazai tömegtájékoztatás jellegzetességeinek vizsgálatából (1986).

2.2.4. A lakossági egészségvédelmi előírások közzététele

Május 2-án a Polgári Védelem közleményét ismertetik a Híradóban:

A természetes környezeti háttérsugárzás szintjéhez képest a sugárszint – a néhány helyen tapasztalt emelkedés ellenére – mindenütt távol van az egészségre káros határtól.¹⁸

Elmondják azt is: PVOP azt javasolja, hogy a gyermekek csak az ellenőrzött, csomagolt tejet fogyasszák, és ajánlatos a nagy levelű zöldségfélék alapos lemosása is.

Ezen a napon Berki Mihállyal, a PVOP főparancsnokával is készül interjú.¹⁹ A beszámoló egy Magyarország-térkép közeli képével indul, amelyen számos nyíl vezet a főváros bizonyos pontjaihoz. Jelmagyarázat nem áll rendelkezésre, és a gyors vágás miatt nem lehet értelmezni a látottakat. Ezután a következőképpen indul a beszélgetés:

Berki Mihály: Itt az elmúlt napokban elhangzottak sokszoros vagy nagyságrendi, és ehhez hasonló jelzők. A nagyságrendek azok, amelyek meghatározók. Nálunk semmilyen vonatkozásban nem érjük el a szennyezettséget alapul véve az egy nagyságrendet sem.

Riporter: Az egy nagyságrendhez képest viszonyítva a kritikus pont az hány nagyságrend? Most nagyon konyhanyelvre fordítom persze, és roppant mód leegyszerűsíttem ezt a kérdést, fogalmat.

Berki Mihály: Igen. Nagyon jogos a kérdés. Ötszörös-hatszoros nagyságrendet kell elérni ahhoz, hogy olyan intézkedések váljanak szükségessé, amelyek állami szintű vezető beavatkozását igénylik. De ez még mindig nem olyan veszélyes szint, amely a lakosságot komolyabban érintené.

Amíg a riporter igyekszik a laikusok számára is érthető választ kapni a hazai sugárszennyeződés mértékéről, a vágóképeken újból laboratóriumi környezetet mutatnak. Benne fehér köpenyes alakok, mérőműszerek, grafikonok (lásd a 3. és a 4. képet).

3. kép

Laboratóriumi vágókép 1

18 MNL OL M-KS 288.f. 22. cs. 1986. 32. őe. (90-164. p.) Részlet a Tömegkommunikációs Kutatóközpont által készített, a csernobili atomreaktor-szerencsétlenséggel kapcsolatos hazai tömegtájékoztatás jellegzetességeinek vizsgálatából (1986).

19 BU/237 TVH/93-97 Atomerőmű-baleset 1986. V. 2.

4. kép
Laboratóriumi vágókép 2

Míg a PVOP főparancsnoka beszámol arról, hogy országosan kiterjedt mérőszolgálatot állítottak fel, a kamera két irodát járt végig. Mindkét szobában nyakkendőös férfiak vannak: egymással beszélgetnek, cigarettáznak. A vágás után egy asztal körül állva papírokat lapozgatnak, tanácskoznak (lásd az 5. képet), majd egy férfi asztala köré gyűltek, aki heves gesztusokkal magyaráz nekik (lásd a 6. képet). Újabb vágás után a kamera végigpásztázza a korábban már mutatott térképet, mozgásával lassan „elolvassa” annak nehezen kivehető címét: „Radioaktív szennyezettség mintavételi helyei.” Ezalatt Berki elmondja, hogy sürgősen a jódtabletták szedése, a gyermekek számára pedig javasolt a tejipar által ellenőrzött tej fogyasztása. Végezetül megemlíti, hogy a PVOP és az országos szakmai szervek folyamatos készültségben vannak, és folytatják „az ellenőrző méréseket”.

5. kép
Vágókép a szakemberek tanácskozásáról 1

6. kép

Vágókép a szakemberek tanácskozásáról 2

2.2.5. A tej és a levegő radioaktív tartalmának mérése

Május 3-án a Híradó riportot készít az Állategészségügyi és Élelmiszerellenőrző Központ Radiológiai Osztályán.²⁰ A nyitóképen egy fehér köpenyes nő egy kémcsőből tejet önt egy mérőpohárba. Később láthatóvá válik a laborbelső és az, hogy a vizsgálatnak alávetett tejet üdítő és ásványvizet tartalmazó üvegekben tárolják (lásd a 7. képet). Ezután egy nagy zacskó zöld növényt tesznek egy asztalra, amely körül további műszereket és üvegcskéket lehet látni. A növények és a tej vizsgálatát nem mutatják.

7. kép

*Az Állategészségügyi és Élelmiszerellenőrző Központ
Radiológiai Osztályán készült riport nyitóképe*

20 BU/237 TVH/93-97 Sugárzás 1986. V. 3.

Ezt követően Juszt László riporter elmondja, hogy itt az ország több területéről begyűjtött tejet és növényeket vizsgálják, majd egy falra akasztott grafikon előtt állva folytatja. A tablóra az van felírva, hogy „Indikátor növények mesterséges radioaktivitása”. Mint megtudjuk, ez az ábra 1959-től a sóskában, a salátában és a parajban kimutatható mesterséges, vagyis ember okozta radioaktív sugárzást ábrázolja. Juszt megmutatja, hogy 1963-ban mérték a legmagasabb értéket, amely 1500 körül volt – mértékegységet nem közöl –, a grafikon adatait nem lehet leolvasni. Hangsúlyozza, hogy az említett, kiugróan magas adat a kísérleti atomrobbantások következménye volt, és megjegyzi: „Amiről – magunk közt – akkor nem is tudtunk.” Elmondja, hogy ehhez képest a forгатás napján, a csernobili baleset következtében 1000–1200 közötti értékeket mértek.

Közben egy olyan eszközt mutat a kamera közeli képe, amelyet egy laborban dolgozó szakember betesz egy nagy gépbe.

Aznap délután Juszt László helikopteres bejelentkezését is láthatják a nézők.²¹ A Központi Fizikai Kutatóintézet munkatársaival a budaörsi repülőtérrel száll fel a televízió stábjá, hogy bemutassa a levegőszennyezettség-mérést. A riporter elmondja, hogy a felvételeket nem sokkal délután 2 óra után készítették, amikor a szakemberek 300 méteres magasságban mérték az ország különböző területén a levegő radioaktivitását. Elhangzik, hogy bár az adatokat még elemezni kell, annyit már megállapítottak, hogy a mért értékek alacsonyabbak az aznap délelőtti és az előző napi értékeknél.

2.2.6. A sugárbiológus szakértő

Május 4-én Sztanyik B. László sugárbiológus, az Országos Sugárbiológiai és Sugáregészségügyi Kutató Intézet főigazgatója nyilatkozik a Híradónak²² A nyitó képen a kamera egy hosszú telex közeli képét mutatja – a rajta szereplő szöveg nem olvasható ki –, majd láthatóvá válik a szakember és Juszt László riporter. Juszt elmondja, hogy beszélgetőpartnere az Egészségügyi Világszervezet (WHO) Sugárkórtani Intézetének munkatársa is. A riporter a következőképpen nyitja a beszélgetést, a korábban mutatott telexre utalva:

A lényege tulajdonképpen az az egy mondat, amelyet már ön korábban fölolvastott és lefordított nekünk, miszerint a Szovjetunió kívül... Mondja ön, ne én mondjam!

Erre Sztanyik átveszi a szót, és elmondja, hogy a WHO telexe arról tájékoztatott: a Szovjetunió térségén kívül nincs szükség más egészségvédelmi intézkedésre, mint amit a WHO korábban a tagországok egészségügyi minisztériumainak küldött vészhelyzet esetére.

Juszt László: Ezek szerint ön mint szakember egyértelműen és kategorikusan kijelenti, hogy vészhelyzetnek még a közelében sem voltunk és nem is vagyunk?

Sztanyik B. László: Igen. Ezt kategorikusan ki merem jelenteni.

Arról, hogy a WHO milyen ajánlásokat tett közzé vészhelyzet esetére, nem esik szó.

A vágás után egy nagy tábla előtt állva folytatják a beszélgetést. A táblán krétával számok, betűjelzések, nyilak, kisebb sematikus rajzok szerepelnek. A riporter elmondja, hogy a hét végén vidéken volt, és nem engedte a szabadtéren a homokozóban játszani a gyermekét. Kérdésére, miszerint:

Juszt László: Ez túlzott elővigyázatosság volt?

21 BU/237 TVH/93-97 Repülős sugármérés 1986. V. 3.

22 BU/237 TVH/93-97 Sztanyik interjú /sugárveszély nincs/ 1986. V. 4.

Ezt a választ kapja:

Sztanyik B. László: Ez túlzott elővigyázatosság volt, igen.

Erre reagálva a szakértő elmondja, hogy a talajban olyan csekély a radioaktivitás, hogy nehézséget okoz annak műszeres kimutatása, és – mint mondja – ez „hosszadalmas és nagyon költséges folyamat”. Ezután odafordul a táblához: a levegő radioaktivitásáról kezd el beszélni és a táblára felírt számokra mutat:

Sztanyik B. László: A levegő radioaktivitása akkor kezdené elérni azt a szintet [rámutat a tábla tőle távolabb eső felén egy ötvenes számra], amelynél mérlegelni kell egyáltalán, hogy van-e szükség bármilyen intézkedésre, mondjuk például kálium-jód tabletta adására, hogyha egy köbméterben egytized millió becquerel radioaktív jód lenne...

Juszt László [közbevág]: ...tessék szíves lenni ezt nullákkal leírni, mert ez nekem követhetetlen!

Sztanyik B. László [nevetve]: Igen, hát százezer [majd felírja a táblára azt, hogy 100 000]. A tized millió, az százezer. Százezer becquerel radioaktív jód lenne egy köbméterben. Akkor, ha ezt a szennyezett levegőt egy óráig szívna be egy gyerek, akkor kapna a pajzsmirigye olyan sugárterhelést [ismét rámutat az ötvenes számra], aminél gondolkozni kellene, hogy ne tegyünk-e valamilyen intézkedést...

Juszt László közbevág: Most ezzel szemben csak egy van.

Sztanyik B. László: Most egy becquerel per köbméter van a levegőben.

Ezután Sztanyik elmondja, hogy mivel az egy és a százezer közötti értékek között nagy a különbség, nincs szükség itthon a jódtabletták adására.

Juszt megkérdezi azt is, miért javasolt a nagy levelű zöldségfélék lemosása. Erre a sugárbiológus azt válaszolja, hogy a radioaktív részecskék a levegőből leülepednek a felületekre, ám ezeket vízzel könnyen el lehet távolítani. A riporter kérdésére, hogy miért emelték ki a tejet mint veszélyforrást, elmondja, hogy a legelés során ez a területi, radioaktív szennyeződés bejut a tehének szervezetébe, majd kiválasztódik a tejben; ezért tanácsolták a lakosságnak azt, hogy csak az államilag ellenőrzött, csomagolt tejet fogyasszák.

2.2.7. Szükségtelen a jódtabletták szedése

A hétfői adásszünet miatt május 6-án, kedden jelentkezik a Híradó friss beszámolóval. Ebben ismét Sztanyik B. László sugárbiológus szerepel.²³ A nyitóképen egy kézzel rajzolt tablót pásztáz végig a kamera, ám erről annyi olvasható le, hogy a radioaktív sugárzás mérését mutatja az ábra. Az interjú első felében a korábban már látott, számokkal teleírt tábla előtt Juszt László és a szakember a jódtabletták adásáról beszélget. Mint elhangzik, „komolyan át kellett gondolni” azt a döntést, hogy itthon javasolják-e a jód szedését, mert „nem egyértelműen hasznos a jód”. Sztanyik összeszedetlen; több hasonlattal próbálja illusztrálni a helyzetet: a jóddal megtelt pajzsmirigyet egy vízzel teli tartályhoz hasonlítja (mindkettő képes telítődni), majd beszél a penicillin indokolatlan szedésének hatásáról (kialakulnak az arra érzéketlen kórokozók, így a penicillin már nem hat). Majd elmondja,

23 BU/236 TVH/90-93 Csernobil magyar vonatkozások 1986. V. 6.

hogy a jóderzékenyeket feleslegesen tennék ki indokolatlan ártalomnak, a jódra nem érzékenyekben pedig idővel kárt okozhatna a feleslegesen adott jó. Az alábbi zavaros konklúzióval zárja a beszélgetést:

Elkezdjük adni olyankor, amikor nem kell, esetleg nem tudjuk adni olyankor, amikor kell.

2.2.8. Az ingerült sugárbiológus

Május 8-án újból Sztanyik B. Lászlóval beszélget Juszt László. Az interjú elején elhangzik, hogy a sugárbiológus most tért haza Koppenhágából, a WHO Európai Irodájának nemzetközi konzultációjáról, ahol megfogalmazták a következő időszakra vonatkozó, Csernobillal kapcsolatos egészségvédelmi tudnivalókat. Sztanyik külön kiemeli a jódtabletta-szedést:

Számunkra nagyon megnyugtató ... hogy legfeljebb annyi intézkedésre volt szükség, mint amennyit mi csináltunk. ... Különösen nem kell [ezalatt rámutat a kezében lévő dokumentum egyik bekezdésére] – itt van ugye a felkiáltójelet is odatettem – jódtablettákat szedni.²⁴

Sztanyik elmondja, hogy szerinte egyes országok „túlreagáltak” a helyzetet. Nagyon ingerülten számol be arról, hogy hazaérkezése után arról tájékoztatták: annak ellenére, hogy számos esetben felhívták a figyelmet arra, hogy a jódtabletták szedése indokolatlan és káros, mégis felírták azt a magyar orvosok, sőt ő jódmérgezéses esetről is hallott (lásd a 8. képet). Emelt hangon jegyzi meg a jódtabletták szedésével kapcsolatban, hogy:

Annak ellenére, hogy eléggé egyértelműen megmondtuk, ezeknél az aktivitási szinteknél, ilyen sugárterhelés mellett, teljesen fölösleges, sőt káros.

8. kép

Juszt-Sztanyik-interjú 1: a sugárbiológus hevesen gesztikulál

24 BU/238 TVH/97-98 Dr. Sztanyik interjú 1986. V. 8.

Juszt ekkor félbeszakítja: átnyúl előtte, és elvesz az asztalról egy német nyelvű Frankfurter Allgemeine újságot, mondván, ő ezt már látta, beszéljenek annak tartalmáról (lásd a 9. képet). Sztanyik megmutatja a kamerának a lapban megjelent cikket, amely az NSZK orvosi kamarájának állásfoglalását idézi. A kamera ráközelít, de a német nyelvű szöveg olvashatatlan a képen. A sugárbiológus kiemeli, hogy ebben a cikkben is szerepel: „a jódtabletta szedése jelenleg több kárt okoz, mint hasznot”. A sugárbiológus heves gesztusokkal mondja el, „mennyire nehéz meggyőzni a hazai lakosságot” arról, hogy a jódtabletta szedése veszélyes és felesleges. Majd idegesen hozzáteszi:

Elég egyértelmű volt, amit mi mondtunk. ... Nem tudom, hogyan lehetne ezt egyértelműbben és világosabban megmagyarázni.

9. kép

Juszt-Sztanyik-interjú 2: a riporter elveszi a riportalany újságát

Sztanyik ezután ismét előveszi a WHO ajánlást tartalmazó hosszú papírt, és felolvassa a tudnivalókat. Majd hirtelen egy határozott mozdulattal leteszi az asztalra a lapot, és – átvéve a riporter szerepét – gyorsan lezárja a beszélgetést:

...én csak azzal tudom zárni, hogy az a két intézkedés, amit tettünk, az helyénvaló volt, időszerű volt. Ennek a további fenntartása indokolt mindaddig, amíg a lakosságot nem tájékoztatjuk arról, hogy olyan mértékben csökken továbbra is a környezeti szennyeződés, hogy már ezek az intézkedések is feleslegesnek tekinthetők.

2.2.9. Nézői kérdések

Másfél hónappal a baleset után, június 4-én a Diagnózis című műsorban ismét Sztanyik B. Lászlóval készül interjú.²⁵ Csurgay Judit riporter a beszélgetés előtt elmondja, a szerkesztőségük számos érdeklődő telefont, levelet kapott az elmúlt hetekben. „Okkal várnak közérthető, világos választ a kérdéseikre”, így „az önök kérdéseire válaszol” a sugárbiológus szakértő.

25 1985M00179-00015-01 Diagnózis (15) 6. rész 1986. V. 4.

A felvezető szövegben elhangzik, hogy a baleset következtében Magyarországon május 1-jén és 2-án mérték a legmagasabb radioaktív sugárzási értékeket. Ezután a beszélgetés első felében a sugárbiológus olyan kérdésekre válaszol, amelyek a sugárbetegség kialakulására, tüneteire irányulnak. A következő kérdések a későbbiekben várható egészségügyi következményekre utalnak. Sztanyik elmondja, hogy a Magyarországot ért alacsony sugárdózis miatt későbbi egészségügyi következményekre nem kell számítani. A szakértő kiemeli, hogy egyes orvosok „túlzásba estek”, mert indokolatlanul adták a jódtablettákat a lakosoknak, illetve egyes nőgyógyászok a terhesség megszakítását javasolták. A harmadik témakör a hazai élelmiszerek fogyaszthatósága. A sugárbiológus elmondja, hogy a csernobili baleset következtében radioaktív por került a zöldségek felületére – a gyökérzöldségek minimálisan szennyeződtek –, és azért indokolt ezek lemosása, mert így lehet a felületi szennyeződéstől megszabadulni. Az ivóvíz – mint mondja – kismértékben szennyeződött, de mindenütt távol voltak a WHO által egészségre ártalmas szinttől. A tejjel kapcsolatban elmondja, hogy a hivatalos szervek a radioaktív jódot tartalmazó tejet felhígították, ezzel semlegesítették. Mint megtudjuk, a hús radioaktív szennyeződésénél a hosszabb felezési idővel rendelkező elem, a cézium jelenlétét kell vizsgálni. Sztanyik azt mondja, hogy ha az észlelt céziumszint éveken keresztül így maradna, akkor érnék el az 1950-es évek végi, 1960-as évek eleji szennyezettségi állapotot, amelyet az atombomba-kísérletek okoztak. A beszélgetés kedélyesen zárult:

Riporter: Tehát akkor nincs ok aggodalomra.

Sztanyik B. László: Tudjuk, hogy az atomfegyver-kísérletek korát is átéltük egészségesen.
[Hatalmas mosoly az arcán.] Nincs ok aggodalomra.

3. Összegzés

A Magyar Televízió műsorainak elemzése a kevés rendelkezésre álló primér forrás miatt nem tekinthető reprezentatívnak. Harmincnégy évvel az atomkatasztrófa után nem tudható, hogy a vizsgált felvételek pontosan mikor kerültek adásba, milyen nézettséget generáltak, és a nap folyamán hányszor ismételték meg azokat vagy egyes részleteiket. Ezek mind olyan adatok, amelyek segítenének megállapítani azt, hogy a magyar nézők számára összességében milyen képet festett a televízió a Csernobilban történekről, azok hazai hatásairól, esetleges következményeiről. Ugyanakkor az általam vizsgált felvételek több olyan sajátosságot mutatnak, amelyek alapján jellemezhetjük a televízió vizuális információközlését.

3.1. Verbális kommunikáció

A Magyar Televízióban – a magyar sajtóhoz és rádióhoz hasonlóan – három nagy tematika alapján zajlott a tájékoztatás. Ennek első eleme a kísérleti atomrobbantásokkal való párhuzam felállítása volt.²⁶ Ebben a narratívában az volt a hangsúlyos elem, hogy emberi tevékenység hatására nem a csernobili atomkatasztrófa következtében jutott először káros radioaktív sugárzás a légkörbe, hanem ez már megtörtént az atombomba-kísérletek során az ötvenes és a hatvanas években. Ez az információ április 29-étől kezdve napirenden volt, és még a június 4-ei Sztanyik-interjúban is megjelent. Az atomkísérlet nem volt informatív és releváns példa, hiszen kevesen rendelkeztek erről a nem mindennapi jelenségről kiterjedt ismeretekkel. A legtöbb néző nem tudta megítélni azt, hogy húsz-harminc évvel korábban mekkora mennyiségű egészségre káros anyag jutott a levegőbe. Ha ezt

26 A hidegháborús szembenállás katalizálta a fegyverkezési versenyt is, aminek hatására a keleti és a nyugati országok között rivalizálás kezdődött a nukleáris fegyverek előállításában. A kísérleti atomrobbantásoknak négy típusuk volt – légköri, föld alatti, földön kívüli és tengersizint alatti robbantás –, ezekből 1945 és 1980 között több mint kétezret hajtottak végre (Muzsnay 2011: 24–25).

mégis tudták, nem lehetett összehasonlítási alapjuk, mert a hazai szakértők egyszer sem közöltek pontos hazai sugárszennyezettségi adatokat.

A második elem, amelyet rendszeresen ismételtek, két egészségvédelmi előírásból állt: a nagy levelű zöldségféléket fogyasztás előtt alaposan le kell mosni, és csak a tejipar által ellenőrzött tejet javasolt fogyasztani. Míg május 1-jén csak a folyamatos méréseket tartotta a PVOP indokoltnak, addig május 2-án már az élelmiszer-fogyasztásra irányuló egészségvédelmi előírást adtak ki, ami bizonytalanságot kelthetett a nézőkben. Az ajánlás szükségességét május 4-én a sugárbiológus szakértő közérthetően ismertette. Ugyanakkor több kérdés megválaszolatlan maradt. A vizsgált periódusban nem mutatták meg, pontosan miként és mennyi ideig kell megmosni a zöldségféléket ahhoz, hogy azok az egészségre káros anyagtól megtisztuljanak. Csak hat héttel a baleset után mondták el, hogy a gyökérzöldségek – amelyek felszívták az eső által talajba bemosott felületi szennyeződést – biztonsággal fogyaszthatók. Az ajánlásban kizárólag a saláta, a sóska és a spenót lemosása szerepelt, de mivel a sugárbiológus világossá tette, hogy a radioaktív sugárzás minden felületen megtalálható, nem volt egyértelmű, hogy a többi zöldséggel és gyümölcssel mi a teendő. Hasonló dilemma jelenhetett meg a tejtermékekkel kapcsolatban is: mindvégig a tejet hangsúlyozták, de a feldolgozott tej fogyaszthatóságáról nem esett szó. Hiányzott a tájékoztatásból a hússal és a húskészítményekkel kapcsolatos információ, a nézők erről is csak hat héttel a baleset után kaptak felvilágosítást. A halak húsról azonban ekkor sem esett szó. Teljes mértékben hiányzott a gabonafélék sugárszennyezettségéről szóló híradás, és az a június 4-ei interjúból is kimaradt, pedig a felületi szennyeződés feltételezhetően érintette a gabonanövényeket is, amelyekből később olyan alapvető alapanyagok és élelmiszerek készültek, mint a liszt, a száraztészta, a pékáru. A felszíni vizek, valamint az ivóvíz szennyezettségének részletekbe menő ismertetése is csak másfél hónappal a baleset után történt meg.

A harmadik visszatérő elem az volt, hogy szükségtelen jódtablettákat szedni. A sugárbiológus számos módon igyekezett megindokolni, hogy a lakosságnak miért nem kell jódot szednie. Nyilatkozatainak legérdekesebb pontja az volt, amikor – a néző számára érthetetlen módon – indulatosan, heves gesztusokkal beszélt erről. Míg a mindennapi étkezéssel kapcsolatban számos dilemma merülhetett fel a hiányos tájékoztatás miatt, nem volt világos, miért kell a jódtabletták szedését ennyire hangsúlyozni.

Az általam vizsgált felvételekben a legtöbb esetben szó szerint ugyanazt közölték a radioaktív sugárzásról, mint az újságcikkekben és a rádióadásokban. A televíziós bejátszásokban sem hangzott el egyértelműen, hogy Magyarországot elérte a radioaktív felhő, aminek hatására megemelkedett a hazai radioaktív sugárzás szintje. Kezdetben a sugárszint változatlanosságát hangsúlyozták a televízióban is, majd május 3-a után annak csökkenéséről adtak hírt. Bár április 29-én a meteorológiai állomáson készült interjúban elhangzott, hogy az eróműből kiáramló egészségre káros anyag elérte Skandinávia területét is, ez az információ elsikkadt a beszélgetés során.

A riporterek többször kísérletet tettek arra, hogy hozzáértő interjúalanyok – a mérnök alezredes, a válságtáb vezetője, a sugárbiológus – megszólaltatásával közérthetővé tegyék a radioaktív sugárzás mértékével kapcsolatos szakkifejezéseket, ám a szakemberek összeszedetlen, zavaros, a laikus számára nehezen érthető válaszai miatt ez nem valósult meg. A sugárbiológiai szakzsargon megértését az is nehezítette, hogy a szakemberek eltérő mértékegységeket – becquerel, háttérsugárzás, kritikus érték, kritikus pont, mesterséges radioaktivitási érték, nagyságrend – használtak.

Az interjúkban a riporterek többször megzavarták a formális beszélgetést. Volt olyan, hogy – kilépve a kérdező szerepéből – a beszélgetőpartner helyett közöltek új információt; előfordult az is, hogy elvették és bemutatták az interjúalany saját dokumentumait; illetve több esetben úgy terelték a beszélgetést, hogy az általuk elvárt válasz hangozzon el.

3.2. Vizuális kommunikáció

A vizsgálat során több olyan ismétlődő vizuális elemet lehetett megfigyelni, amely hatással volt az elhangzott szövegre: vagy zavart keltett, vagy pluszjelentéssel látta el azt. A vizuális kommunikációt illetően a következő megállapításokat tehetjük:

1. *Képzavar:* A Magyar Televízió Csernobillal kapcsolatos riportjaiban többször láthattunk képzavart. A meteorológiai állomáson készült interjú a kép előterében indokolatlanul sokáig mutatott műanyag lavórok, illetve a szélben álló meteorológus miatt vált emlékezetessé. Az egyszerű háztartási eszközök tudományos indoklás nélküli szerepeltetése érthetetlen volt a nézők számára, ugyanis nem volt világos, hogy azok miként szolgálják a levegő szennyezettségének mérését. Amikor a meteorológus szakértő elmondta, hogy „lassan növekvő esélyek” vannak arra, hogy a légmozgásoknak köszönhetően a káros radioaktív felhő Magyarországra is elér, és eközben folyamatosan borzolta a haját a szél, az nyugtalanító lehetett, hiszen az elhangzott információ ellentétben állt a képen látottakkal. Hasonlóan zavaró volt azt látni, hogy egy professzionális környezetben, a Radiológiai Osztályon nem szakszerűen – nem steril mérőedényekben –, hanem újrahasznosított üdítőitalos palackokban tárolják a tejmintát.

2. *Vágóképek:* A csernobili atomkatasztrófával kapcsolatos riportok és interjúk alatt számos vágóképet mutattak a televízióban. A vágóképek nagy része laboratóriumi környezetben készült, és egy-egy munkafolyamatot rögzített: a laborban dolgozók műszereket állítottak be, feljegyzéseket készítettek, kalkulációkat végeztek, laboratóriumi eszközökkel dolgoztak, és láthattunk gépeket is működés közben. Gyakran mutatott a kamera analóg számlapokat és digitális kijelzőket; ezeken a mutatók és a számok minden esetben emelkedést jeleztek. A nézők egyszer sem kaptak tájékoztatást arról, pontosan hol készültek a felvételek, és azt sem közölték, a szakemberek mit – levegőt, vizet, talajt, húst, zöldséget, gyümölcsöt vagy egyebet – elemeznek, és milyen eredményekről számolhatnak be. Elmaradt a mérőműszerek működésével kapcsolatos tájékoztatás is, csakúgy, mint a vészjóslóan emelkedő számlalók képének értelmezése. Emiatt ezek a vágóképek nem szolgálták a nézők tájékoztatását, és nem egészítették ki új információval az elhangzott híreket. Sőt nagy valószínűséggel növelték az információéhséget és a bizonytalanságot.

Készültek szubjektív kameraállásból is vágóképek, amelyek azt a célt szolgálták, hogy a felvétel készítője a nézőt szimbolikusan „magával vigye” a helyszínre, vagyis a felvételek a beavatottság és a tájékozottság érzetét keltsék. A néző „bejárhatta” a Polgári Védelem irodáit, „bepillantást nyert” a válságstáb munkájába, „részt vett” a helikopteres sugármérési folyamatban, „megnézte” a radiológiai osztályon a tej és a zöldségek vizsgálatát, több felvételen „láthatta” a laboratóriumi munkafolyamatokat. Ugyanakkor ezek a képsorok a legtöbb esetben magyarázat nélkül maradtak, így nem voltak alkalmasak arra, hogy bővebb tájékoztatást nyújtsanak annál, ami a riportokban elhangzott.

Az április 30-ai riportban a csernobili atomerőmű prospektusából készült felvételeket mutatták be a vágóképeken. Ezek a robbanás előtti erőmű szerepelt: látni lehetett a sértetlen épület kívülről és belülről, valamint a vezérlőszobát és az ott dolgozó operátorokat. Ezek a képek a közölt információt tekintve (megalakult a magyar válságstáb) irrelevánsnak tekinthetők. Bár a beszámoló elején elhangzott, hogy ezek a baleset előtt készültek, mégis megtévesztők voltak – főként azoknak a nézőknek, akik később csatlakoztak be a riport megtekintésébe.

Fontos azt is megjegyezni, hogy a lényegi információt tartalmazó ábrákat, grafikonokat, kimutatásokat, térképeket megmutatta a kamera, ám a túl közeli felvételek, a gyors vágás vagy az interjúalany követhetetlen kézmozdulata miatt ezek nehezen értelmezhetőek és több esetben olvashatatlanok voltak a képernyőn.

3. *A válságstáb és a szakember megjelenítése:* A felvételeken többször láthattuk a Magyarországon megalakult válságstáb tagjait, és azt is, hogy több tucatnyian vannak. A képek tanulsága szerint éppen elérték a felvétel helyszínét adó irodákban vagy a tárgyalóasztal körül. Ők szinte kizárólag középkorú férfiak voltak, akikről megbeszélés, dokumentumok olvasása vagy jegyzetelés közben készültek felvételek. A felvételek készítői igyekeztek a válságstáb tagjairól azt a képet mutatni, hogy ők mindig, még a felvétel alatt is dolgoznak: egymással egyeztetnek, írásos anyagokat elemeznek, vagyis ők azok az emberek, akik aktívan részt vesznek hazánk védelmében és az esetleges vészhelyzet elhárításában. A vezetők arca minden esetben érzelemmentes és komoly volt. Ezek a képsorok azt az érzést kelthették a nézőben, hogy az ország biztos vezetők kezében van, akik szaktudásuknak köszönhetően kézben tartják a helyzetet, hiszen láthatóan nemcsak a nézőnek bemutatott, nehezen átlátható térképet tudják értelmezni, hanem értik a radioaktív sugárzással kapcsolatos szakzsargont, és elemezni tudják a számukra előkészített dokumentumokat is.

A vizsgált időszakban kizárólag egy szakember, Sztanyik B. László sugárbiológus, a PVOP válságstábjának tagja nyilatkozott a hazai sugárszennyezettségről. Május 4-e óta rendszeresen szerepelt a televízióban azzal

a céllal, hogy közérthetővé tegye a nézők számára a sugártani szakkifejezéseket. Sztanyikot minden esetben a szakma kiválóságaként ábrázolták: elhangzott, hogy az Egészségügyi Világszervezet munkatársa is, külön megmutatta a kamera, hogy nemzetközi telexet kapott, a riporter felhívta a figyelmet arra, hogy a szakember a német nyelvű Frankfurter Allgemeine újságból is tájékozódik az egészségvédelmi előírásokról. A néző azt láthatta, hogy Sztanyik nemcsak azért fontos személy, mert sugárbiológusként szaktudásával hozzájárul a magyar válságstáb munkájához, hanem azért is, mert külföldi kapcsolatai vannak, beszél az idegen nyelveket, így ő az, aki be tud számolni a legfrissebb külföldi hírekről is.

4. *Az egyenruha:* A kamera előtt megszólalók minden esetben egyenruhát vagy munkaruhát viseltek. A Polgári Védelem szakemberei katonai egyenruhában, a válságstáb tagjai formális öltözetben (öltönyben és nyakendőben), a rendszeresen megszólaltatott sugárbiológus fehér nadrágban és fehér ingben szerepelt (amelyen jól látható volt a piros színű, radioaktivitásra figyelmeztető ábra). A hazai sugárszennyezettségi adatok mérését végző laboratóriumi szakembereket fehér köpenyben mutatták. Az egyenruha és a formaruha a hozzáértést szimbolizálta, vagyis azt, hogy a képernyőn látható emberek szakmájuk képviselőiként állnak a kamera előtt, ezért mondandójuk fontos és releváns. Megjelenítésük azt a célt szolgálta, hogy a nézők megbízható, hiteles forrásként azonosítsák őket, és elhiggyék, amit mondanak. A felvételek készítői ezzel a vizuális fogással – s nem a pontos tájékoztatással – igyekeztek megnyugtatni a lakosságot és elkerülni a pánikot.

4. Következtetések

A Magyar Televízióban látható, a csernobili atomkatasztrófáról szóló felvételek verbális és a vizuális kommunikációs sajátosságairól az alábbiakat állapíthatjuk meg:

A televíziónézők a szavak szintjén nem kaptak részletesebb, pontosabb tájékoztatást az atomkatasztrófáról és annak hazai következményeiről, mint az újságolvasók vagy a rádióhallgatók. Ez a helyzet az MSZMP tájékoztatási monopóliumból, illetve a szovjet fél információ-visszatartásából fakadt. A Magyar Televízió kizárólag a hivatalos magyar és szovjet hírforrások alapján tájékoztatott.

Ám a műsorkészítők igyekeztek a kialakult helyzetről többféle nézőpontból tudósítani, így a riporterek különféle helyszínekről – meteorológiai állomás, a Polgári Védelem irodái, radiológiai osztály, helikopter – jelentkeztek be, változatos témájú anyagokat készítettek, és a lakosság megnyugtatása céljából napi szinten szólaltattak meg szakértőket. A bejátszásokat pedig számos – jellemzően tudományos közegben készült – vágóképpel gazdagították.

A televíziófelvételek három okból nem szolgálták a lakosság pontos tájékoztatását. Először, több jelenet a vizuális tartalom – lavór mint mérőeszköz, üdítő üvegekben tárolt tejminta, ingerülten gesztikuláló sugárbiológus, a kedvezőtlen széljárásról szélben nyilatkozó meteorológus – miatt zavarkeltő volt vagy komolytalannak tűnt. Másodsor, a riporterek többször megsértették a formális interjú szabályait. Harmadsor, a bemutatott vágóképek magyarázat és kommentár nélkül maradtak, így az elhangzott szöveg tekintetében nem voltak relevánsak, és nem voltak informatívak.

A mérőműszerek kijelzőjén látható emelkedő számok képét értelmezhetjük implicit utalásként is, amely során a kép készítője – az elhangzott anyagot kiegészítve vagy azzal éppen ellentétben – kommunikálta a veszélyt. Ám ezek a felvételek kontextus nélkül szerepeltek, vagyis nem volt tudható, milyen műszereket mutatnak a felvételek, mire utalnak az adatok, és azok milyen mértékegységben értendők. Emiatt a vészjósloán növekvő számok inkább az aggodalmat növelték, és nem a néző tájékoztatását szolgálták.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy minden műsorkészítői igyekezet ellenére a vizsgált időszakban a Magyar Televízió nem volt képes élni a vizuális kommunikáció adta lehetőséggel. A hivatalos tájékoztatásból átvett híranyagot nem tudta olyan vizuális tartalommal ellátni, amely többletinformációval szolgált volna a nézőknek. Így az MTV nem nyújtott hiteles és pontos tájékoztatást a csernobili atomkatasztrófáról. Csupán másfél hónappal a baleset után jelent meg olyan interjú, amelyben a szakértő higgadtan, a riporter kérdéseire válaszolva beszélt a baleset várható következményeiről és a hazai sugárszennyezettségi adatokról.

Irodalom

- Aszódi Attila (2006): Csernobil 20 éve. *Fizikai Szemle*, 4. sz. 114–118. o., <http://fizikaiszemle.hu/archivum/fsz0604/aszodi0604.html>.
- Bajomi-Lázár Péter (2005): Médiapolitika. 19–51. o. In: Bajomi-Lázár Péter, szerk. (2005): *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Békés Csaba (2000): Vissza Európába. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988–1990. In: Bozóki András, szerk. (2000): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal tárgyalások 1989-ben*, 7. kötet, 792–825. o. Budapest: Új Mandátum
- Békés Csaba (2019): *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Berényi Pál (1980): Tájékoztatás és ideológiai harc, *Pártélet*, XXV. évf. 8. sz. 41–46. o.
- Földes György (2018): *Ívek és töréspontok. Gazdaság, politika, ideológia 1945 után*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Hegedűs István (2001): Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén, *Médiakutató*, II. évf. 2. sz. 45–60. o.
- Kalmár Melinda (2014): *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjet rendszer 1945–1990*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kékesdi-Boldog Dalma (2018): Az 1980-as évekbeli magyar tájékoztatáspolitikai egy rendkívüli esemény tükrében. A csernobili atomkatasztrófa a Népszabadságban, *Médiakutató*, XIX. évf. 2. sz. 49–61. o.
- Kékesdi-Boldog Dalma (2019): A csernobili atomkatasztrófa kommunikációja a Magyar Rádióban és a Szabad Európa Rádióban, *Médiakutató*, XX. évf. 4. sz. 21–35. o.
- Kollega Tarsoly István (1998): *Magyarország a XX. Században*, III. kötet, <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/504.html>.
- Muzsnay Csaba (2011): Az atombomba robbantások által kiváltott globális éghajlatváltozásról, *Műszaki Szemle*, 56. sz. 21–28. o.
- Nagy Lajos Géza (1989): A kettészakadt társadalom. A lakosság, az értelmiség és saját tagságának képe az MSZMP-ről. *Jel-Kép*, 4. sz. 52–64. o.
- Plokhly, Serhii (2018): *Chernobyl. History of a Tragedy*. London: Allen Lane & Penguin Books.
- Siebert, Fredrick S., Theodore Peterson & Wilbur Schramm (1956/1983): *Four Theories of the Press*. Urbana & Chicago: Chicago University Press.

Határozatok

- Határozat a XII. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól, *Társadalmi Szemle*, 1983. 38. évf. 5. sz. 20–34. o.
- MT határozat az Állami Rádió és Televízió Bizottságról, valamint a Magyar Rádióról és a Magyar Televízióról 1047/1974. (IX. 18.). In: Paál Vince, szerk. (2015): *A magyarországi médiaháború története. Média és politika 1989–2010*, 699. o. Budapest: Complex Kiadó.

Levéltári források

- HU OSA-420-2-2:1 A8203 Tömegkommunikációs Kutatóközpont – Közvéleménykutatás – A csernobili szerencsétlenség után.
- MNL OL M-KS 288.f. 22. cs. 1986. 32. őe. (90-164. p.) Részlet a Tömegkommunikációs Kutatóközpont által készített, a csernobili atomreaktor-szerencsétlenséggel kapcsolatos hazai tömegtájékoztatás jellegzetességeinek vizsgálatából (1986).
- „To the Hungarian Services” Radio Free Europe/Radio Liberty broadcast records, Box 3157, Folder 3, Hoover Institution Archives.
- „To the Hungarian Services” Radio Free Europe/Radio Liberty broadcast records, Box 3157, Folder 4, Hoover Institution Archives.

Televíziófelvételek

- 1985M00179-00015-01 Diagnózis (15) 6. rész 1986. V. 4.
BU/236 TVH/90-93 Atomerőmű – Meteorológiai Intézet 1986. IV. 29.
BU/236 TVH/90-93 Csernobil magyar vonatkozások 1986. V. 6.
BU/236 TVH/90-93 Válságstáb 1986. IV. 30.
BU/237 TVH/93-97 Atomerőmű-baleset 1986. V. 2.
BU/237 TVH/93-97 Repülő sugármérés 1986. V. 3.
BU/237 TVH/93-97 Sugárzás 1986. V. 3.
BU/237 TVH/93-97 Sztanyik interjú /sugárveszély nincs/ 1986. V. 4.
BU/238 TVH/97-98 Dr. Sztanyik interjú 1986. V. 8.

Abstract in English

How Hungarian Television reported on the Chernobyl nuclear power plant disaster

Previous research on the Hungarian media representation of the Chernobyl nuclear accident looked into written and audio sources. Findings show that in the Soviet/communist media system, the daily newspapers have only communicated the danger indirectly, with only implicit hints. Despite a few hours of censorship-free broadcasting on Hungarian Radio, the communication of the potential health effects of the disaster was neither accurate, nor satisfactory. Using the records of Hungarian Television, this paper attempts to explore the visual communication of the disaster and tries to reveal how state television applied visual communication tools. It asks the question of whether television viewers received more factual and detailed information about the accident than newspaper readers and radio listeners did.

Keywords: Chernobyl, Hungarian information policy, Hungarian Television, nuclear disaster, Soviet/communist media system, state socialism, visual communication

Kékesdi-Boldog Dalma a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskolájának doktorjelöltje. Kutatási területe a Kádár-korszak utolsó évtizedének tájékoztatáspolitikája és a csernobili atomkatasztrófa hazai kommunikációja. A *Médiakutató* „Kritika” rovatának szerkesztője. Email: boldog.dalma@gmail.com

Parapatics Andrea

Regionális nyelvi sajátosságok megjelenése és megítélése a közösségi médiában¹

E tanulmány a közösségi médiát mint az empirikus nyelvészeti kutatások egy lehetséges adatforrását vizsgálja. A digitális kommunikáció passzív megfigyelésével gyűjthető nyelvi adatok létezésére hívja fel a figyelmet, elemzett mintája ezért véletlenszerű, nem reprezentatív. A szociolingvisztikai vizsgálatokban rendkívüli jelentőségük van azoknak az információknak (más módszerekkel gyűjtött adatok mellett), amelyek minőségét nem befolyásolja a kutató jelenléte. A közösségi média tulajdonképpeni arctalansága, a szóbeliség több sajátosságát hordozó, kevésbé reflektált nyelvhasználata ilyen vágyott, megbízható adatokat eredményez. E tanulmány nagy számban mutat be saját gyűjtésű objektív és szubjektív nyelvi adatokat, azaz nyelvi tényeket és véleményeket, rávilágítva arra, hogy a minta a felhasználók preskriptív, egynormájú nyelvszemléletéről tanúskodik, amely alapján előszeretettel ítélik meg hangtani, szintaktikai és lexikai regionalizmusok, illetve használóiak felett, és javítják ki azokat. Figyelmeztet arra a szerepre is, amelyet a közösségi média a metanyelvi kompetencia fejlesztésében és az attitűdök formálásában játszhat, akár laikus felhasználók bejegyzései révén, akár célzott nyelvi ismeretterjesztés formájában.

Kulcsszavak: anyanyelv, dialektológia, digitális média, közösségi média, metanyelvi kompetencia, nyelvi attitűd, nyelvjárás, nyelvi tévhitek, regionalizmus, szociolingvisztika

1. Bevezetés

A többi tudományterülethez hasonlóan a nyelvészet is vizsgálta az internetet és következményeit. E téren talán máig a legnépszerűbb kutatási terület az internet használatából adódó nyelvi változások leírása, így az éppen aktuális neologizmusok (például *fájl*, *e-mail*, *OMG*, *LOL*, *troll*, *mém*) számba vétele, definiálása és helyesírási kérdéseinek megfontolása speciális szótárakban (Bódi 2011, Veszelszki 2012, vö. még Minya 2007, 2014 & 2019). Találkozhatunk az internetes szaknyelvet vagy éppen szlenget gyűjtő és elemző kiadványokkal (például Istók 2018), olykor az idegen eredetű szavak magyarítására törekvő listákkal is (vö. például *teleház*: Balázs 1999, *egoszörföls*: Balázs 2019). Kiapadhatatlan kutatási téma a korábban chatszobák, ma csevegőapplikációk nyelvhasználata, akár a névválasztási motivációkra (Érsok 2001), akár a szóalakok változására (például Érsok 2007), akár a nonverbalitást helyettesítő vizuális megoldásokra (például Veszelszki 2015) összpontosítva (lásd még Veszelszki 2017a). Kutatások foglalkoznak olyan újabb jelenségek nyelvi, kommunikációs, pragmatikai vonatkozásaival, mint a számítógépes játékok világa (például Balogh 2014), a halálhírek és a gyászfeldolgozás a közösségi médiában (Veszelszki & Parapatics 2014), vagy az interneten terjedő álhírek (például Veszelszki 2017b) és az áltudományos szövegek retorikája (például Falyuna 2018).

¹ E tanulmány az EFOP 3.6.1-16-2016-00015 azonosítószámú „Pannon Egyetem átfogó intézményfejlesztése az intelligens szakosodás elősegítése érdekében” című projektje keretében készült.

Az internet azonban további érdekességeket is tartogat a nyelvészeknek. A nyelv és a társadalom közötti összefüggések vizsgálatának egyik legmegbízhatóbb bázisát a résztvevő megfigyeléssel gyűjtött adatok jelentik, hiszen a beszélők ekkor tudattalanul válnak „adatközlő”-vé, így nyelvüket és gondolataikat nem igazítják a feltételezett elvárásokhoz (vö. Labov 1966). Az internetes fórumok anonimitása, a közösségi média kvázi-arctalansága és „írott beszélnyelviség”-e ezért kiváló megfigyelési terepet jelent a szociolingvisztikai vizsgálatokhoz is (vö. például Parapatics 2016 & 2020). E tanulmány ennek a jelentőségére irányítja a figyelmet saját gyűjtésű példák bemutatásával a témában, azon belül is magyar beszélők nyelvhasználatában fellelhető regionalizmusok és az ezzel kapcsolatos attitűdök kapcsán. A közösségi média felhasználóinak bejegyzései, üzenetei egyrészt objektív adatokként tartalmazhatnak táji eredetű jellemzőket (például „Élete első *karszallagja*”; „Őt sosem hagynám *cserbe*”), másrészt szubjektívként véleményüket, értékítéletüket az ilyen jelenségekkel kapcsolatban (például „Nem *-ba*, hanem *-baN*”; „Ez a borzalmas tájszólás honnan van?”), amelyek vizsgálata több tanulsággal is járhat.

A regionalizmusokkal kapcsolatos, általában negatív bejegyzések, illetve a regionalizmusok kijavítását célzó hozzászólások vizsgálata rokonítható az online verbális agresszió (vö. például da Costa Ferreira et al. 2020), illetve a tudományos vitákban megjelenő agresszív nyelvhasználat kutatásával (vö. König & Jucks 2019, akiknek eredményei szerint ez bizonyítottan csökkenti a szerző és az általa közölt információk megbízhatóságának érzését a semleges stílusú szövegekéhez képest), és még inkább a „Grammar Nazi” (magyarul: „nyelvtannáci”) kifejezéssel a köztudatba került jelenséggel, amellyel azokat a beszélőket jellemzik humoros céllal, akik nyelvi hibáik miatt szidnak vagy zaklatnak másokat. A már több évtizeddel ezelőtt is ezzel a terminussal megnevezett jelenség az utóbbi évek során egyre erőteljesebbé vált a közösségi médiában, és általában a standard nyelvi norma egyedülként való elfogadásához kötődik (vö. például Sherman & Švelch 2014).

2. A kutatás tárgya

Általános tapasztalat, hogy a felhasználók bejegyzéseinek nyelvhasználata számos esetben tartalmaz olyan nyelvjárási eredetű jegyeket – akár tájszó, akár az írásképen tetten érhető hangtani sajátosságok és szintaxis szintjén –, amelyek a többi felhasználóból negatív reakciókat váltanak ki: ezeket a bejegyzéshez fűzött hozzászólás vagy a privát üzenetre küldött válasz formájában közlik. Emellett a közösségi média felhasználóinak saját felületén, valamint szűkebb csoportok, több száz vagy több ezer felhasználó által követett ismert vagy névtelen felhasználók bejegyzései között szintén előfordulnak a regionális nyelvi sajátosságokkal kapcsolatos vélekedések, csakúgy, mint a követett vagy fizetett hirdetésként megjelenő cikkek alatti hozzászólások között, például a címekben található regionalizmus kapcsán. E dolgozat a közösségi média felületein megjelenő nyelvjárási eredetű jelenségeket, továbbá az azokkal kapcsolatos, jellemzően negatív viszonyulás példáit mutatja be, figyelmeztetve arra, hogy a vizsgált platform ebből a szempontból a nyelvhasználattal kapcsolatos preskriptív szemlélet közvetítésének és terjesztésének egyik melegágya. Ezzel összefüggésben a dolgozat további célja, hogy a közösségi médiára mint a nyelvi adatok gyűjtésének nem elhanyagolható forrására, egyfajta digitális „terepmunka” lehetőségére és jelentőségére irányítsa a figyelmet. E ponton köszönöm meg tanulmányom névtelen lektorainak a dolgozatomhoz fűzött értékes, segítő szándékú megjegyzéseit.

3. Anyag és módszer

A közösségi média felületein saját bejegyzések, máséhoz fűzött hozzászólások formájában közölt vagy más internetes felületről megosztott cikkek és megjelenő hirdetések nyelvhasználatában megjelenő adatok között egyaránt található objektívek és szubjektívek, azaz olyanok, amelyek az adatközlő véleményétől független nyelvi valóságot jelenítik meg, így a leírt szavak írásképen nyomot hagyó regionális hangtani jelenségek (például *töllem*), alaktani sajátosságok (például *álldigál*) és tájszavak (például *vánkus*), továbbá olyanok, amelyek az adatközlőknek az ilyen nyelvi jelenségekkel kapcsolatos viszonyulásáról árulkodnak (például „ilyen szó nincs is”). Az e platformokon gyűjthető nyelvi adatok döntő része nem tudatosan közölt, azaz a felhasználók nem célzott

kutatási kérdésekre válaszolva írták megnyilatkozásait. Így az objektív adatok az adatközlővé vált felhasználók vernakuláris nyelvhasználatának részeként jelennek meg, a szubjektív adatok pedig szintén a valóságot tükrözik, hiszen mentesek a kutató elvárásaihoz való igazodás igényétől és az önreflexiótól. Az ilyen módon talált adatok ugyan véletlenszerűek, nem adnak lehetőséget rétegzett mintavételre, viszont megbízhatóak, hiszen a kutató jelenléte csupán passzív, virtuális, ezáltal nem befolyásolja az adatok tartalmát. E dolgozatnak nem a rétegzett vagy reprezentatív minta elemzése a célja, hanem az, hogy a közösségi média sajátosságaiból adódóan csupán véletlenszerűen gyűjthető adatokkal szemléltesse a közösségi média mint adatforrás szerepét a regionalizmusok és a nyelvi-nyelvjárási attitűdök kutatásában, továbbá bemutassa az adatokból levonható tanulságokat.

4. Eredmények

4.1. Objektív adatok

Közismert tény, hogy minél formálisabb szintéren kommunikálnak a beszélők, annál tudatosabb a nyelvhasználatuk, és minél tudatosabb, annál inkább igyekeznek közeledni a köznyelvhez és kerülni az esetleges regionalizmusokat (az audiomonitoros elméletről lásd Labov 1966). A közösségi médiára regisztrált felhasználóknak akár több ezer ismerősük is lehet, akik a profilbeállításoktól függően mindannyian olvashatják is az adott felhasználó bejegyzéseit, sőt akár olyanok is, akikkel nem áll közvetlen virtuális kapcsolatban. A felhasználók döntésétől függően ismerőssé válhat a legszorosabb családtag is, de olyan is, akivel csupán egyszer, futólag találkoztak személyesen vagy akár úgy sem (csak virtuálisan vagy úgy sem). Ez kétségkívül formális nyelvhasználati színteret jelenthetne. Az ismerősök köre (illetve az ismerősség látszata) és a szemtől szembeni kapcsolat hiánya a bejegyzések elkészítésekor és közzétételkor mégis informális környezetet sugall sokak, ha nem is mindenki számára, ami kevéssé reflektált nyelvhasználatot eredményez. Ehhez járul hozzá még a gyorsaság belső és külső igénye, illetve a nyilvánosan közzétett, de olykor csupán egyvalaki vagy egy szűkebb közösség számára írt szövegek privát vagy személyes jellege. A csevegőapplikációk színtere már egyértelműen informális, hiszen a felhasználók privát üzeneteket osztanak meg egymással, vagy egyetlen, vagy néhány másik féllel csoportos beszélgetésen belül. Miként azt korábbi tanulmányok is vizsgálták (lásd az 1. pontban), az itt folytatott üzenetváltások bár írásban zajlanak, nyelvezetük a beszélt nyelv sajátosságait hordozza, tulajdonképpeni szinkronitásuk miatt pedig sok esetben csupán annyira reflektáltak, mint az élőbeszéd. Mindebből következően a regionalizmusok éppoly természetességgel jelenhetnek és jelennek meg e felületeken, amilyen természetes tulajdonságuk az élő nyelveknek a változatosság.

A hangtani sajátosságok közül értelemszerűen csak azok észlelhetők a digitális kommunikációban, amelyek az írásképen is nyomot hagynak, így például a nyílt *ä* vagy zárt *ë*, a diftongusok, az illabiális *ã* vagy a hosszú *ā* és *ē* hangok nem. Kevésbé találkozhatunk olyan feltűnőbb nyelvjárási hangtani jelenségek írásos megjelenésével, mint az *l* kiesése és nyújtó hatása, a zöngésedés vagy az *ö*-zés (de a köznyelvi *e* ~ *ö* váltakozást mutató alakok esetén igen), hiszen ezeket éppen feltűnőségük miatt tudatosabban kerülik a beszélők írásban, és sok esetben szóban is. A legismertebb nyelvjárási alaktani és mondattani sajátosságokkal azonban feltűnőségük és gyakori megbélyegzésük ellenére is találkozhatunk a közösségi médiában, általában éppen kijavításukkal együtt. Emellett néhány alakváltozat és valódi tájszó is előfordul a közlésekben, az utóbbiak száma azonban a legkevesebb, hacsak nem kifejezetten tájszavakról készített listát közölnek és továbbítanak megosztásokkal a felhasználók, mintegy ismeretterjesztő és szemléletformáló céllal (lásd a 6. pontban).

A véletlenszerű mintában kétféle hangtani jelenség írásos megjelenésére volt példa, ezek: a magánhangzóközi mássalhangzók nyújtása (azaz intervokalikus nyújtás) és a felső nyelvállású magánhangzók rövidülése. Miként azt az 1–4. kép szemlélteti, ezek előfordulhatnak privát beszélgetésekben, a közösségi média hírfolyamán a felhasználó bejegyzéseként, más felhasználó bejegyzése alatti hozzászólásként, vagy akár a felület olyan további funkciójában is, ahol a felhasználók egymás tárgyait vásárolhatják meg. Az intervokalikus nyújtás további példái (szavanként akár több ízben is) az eredeti képek közlése nélkül: *aranyosságak*, *borzalmassan*, *karszallag*, *késszen van*, *tellik*, *terhessen*.

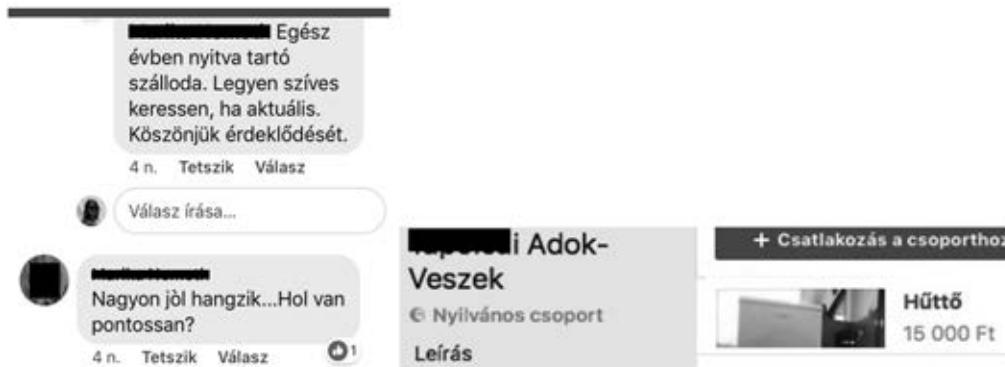
1–2. kép

Privát beszélgetésben küldött üzenet és
hírfolyamon megosztott bejegyzés intervokalikus nyújtással

3–4. kép

Más felhasználó bejegyzése alatti hozzászólás és nyilvános csoportban
eladásra kínált áru megnevezése intervokalikus nyújtással

Ugyanilyen módokon és helyeken jelennek meg a rövidülés példái is. A digitális kommunikáció egyik gyakori, bár nem kizárólagos sajátossága az ékezet nélküli használat. Ez első látásra a rövidülés jelenségére utalhat, ezért fontos megkülönböztetni azokat az üzeneteket, bejegyzéseket, amelyekben azért rövidebbek bizonyos magánhangzók, mert a felhasználó sehol sem használ ékezetes, illetve a helyesírási norma szerint hosszú ékezzel jelölendő karaktereket, vagy azért, mert használja ezeket, felső nyelvvállású magánhangzói mégis rövidek (5. és 6. kép). A regionalizmusok kutatása során csupán az utóbbi típusba tartozók szolgálhatnak megbízható módon nyelvi adatként. További példák a rövidülésre: *be vagyok rugva, dülnek, hívhatlak, husáruhá, husos, husú, kidültek, legszívesebben, szinezzünk, uj, utra, zuzapörkölt*.

5–6. kép

A rövidülés példái ékezeteket használó bejegyzésekben

Az alaktani jelenségek közül a leggyakoribb a *-ban/-ben* inessivusi helyviszonyrag illativusi alakban történő használata (részletesen vö. például Sinkovics 2011), amelynek megjelenésére több tucat példa található a közösségi médiában is. Néhány a sok közül (a mondatok írásképét minden esetben eredeti formában, változtatás nélkül közlöm): „abba a hatalmas vásárba nem csodálom, hogy nem találkoztunk”; „2017-be is várjuk szeretettel régi és új ügyfeleinket”; „élőbe még szebb volt”; „Amikor először vagy konditerembe”; „Elnezest csak mostanaba kicsit elvagyok havazva”; „még ebben a pár napba”; „Élj és dolgozz Portugáliába!”; „Őt sose hagyom cserbe!”; „van vki szobába?”; „Gyere Te is pirosba vagy valami ördögibe”; „A titok mindig a csokiba van”; „az árokba találtam”. Előfordul még a suksükölés, illetve szuksükölés (vö. i. m.), például: „Több mint két éve megosszuk egymással az örömünket, bánatunkat”, a nákolás, például: „Tudnák neki egy pajtást”, és a *nem-e* (lásd például a 7. képet, a jelenséghez vö. például Gallasy 2018). A mintában (eddig) két példával képviseli a jelenséget a *kellett dolgozzak* típusú szerkezet (vö. például Posgay 2000; az említett jelenségekhez általában lásd még Hegedűs 2001). Nyelvjárási alakváltozatként került még a mintába az *álldigál*, a *honnénd*, a *másutt*, a *mindég* és a *tepszi*, továbbá a 8. és 9. képen található két regionalizmus.

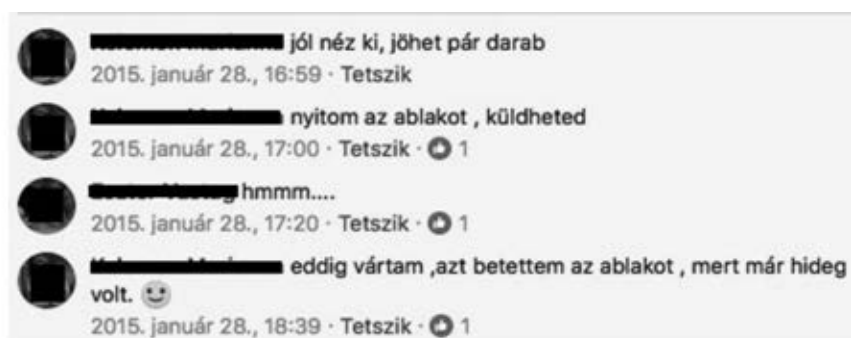
7. kép

A nem-e mondattani regionalizmus privát beszélgetésben

8. kép

Az 'asztán' jelentésben használt azt egy felhasználó saját bejegyzése alatti hozzászólásában

9. kép

A kidől ige alakváltozata egy nyilvános bejegyzésben

4.2. Szubjektív adatok

A közösségi média tulajdonképpen arctalansága révén könnyen válik az ítékezés melegágyává. A magyar beszélőközösség körében még mindig általánosnak mondható preskriptív és egynormájú nyelvszemlélet különösen sokakat készítet arra, hogy kijavítsák mások közléseit. A hibákként értelmezett regionalizmusok írásban különösen feltűnőek és zavaróak az egyetlen helyes nyelvi megoldásban hívő felhasználók számára, amit sokszor szóvá is tesznek. A leggyakrabban a hírfolyamon terjedő cikkek címében szereplő regionalizmusok ellen emelnek szót a felhasználók, de az sem ritka, hogy akár több ezer főt számláló nyilvános vagy zárt csoportokban vet fel ilyen vonatkozású nyelvi kérdéseket a csoport kezelője vagy valamely tagja. Jelen alpont a közösségi médiában előforduló nyelvi-nyelvjárási attitűdökről árulkodó adatokat mutatja be.

A mintában egyetlen olyan példa sincs, amikor egy felhasználó saját bejegyzésének regionalizmusát tették volna szóvá ismerősei (lásd például a 2., a 8. és 9. képet). Privát beszélgetésben már előfordul néha, vagy a két felhasználó között, mint a 10. képen, vagy egy harmadik fél nyelvhasználatáról véleményt alkotva mások számára, mint a 11. képen. Néhány további példa: „Mérleghinta [...] Micsoda hivatalos megfogalmazás”; „1 szó van / Amiből sosem engedek / Ez pedig a robbanik / Mert annak csak úgy van értelme” (privát beszélgetésekből); „»terembe kerül megtartásra?« Brrr. TerembeN tartják meg. Bocsi, nem sérteni akarok, csak nem bírtam ki szó nélkül. Tényleg elnézést, remélem, nem bántó” (nyilvános esemény alatti hozzászólásban).

10–11. kép

A másik fél nyelvhasználatáról alkotott vélemény, illetve harmadik, külső fél nyelvhasználatát értékelő üzenetek megjelenése privát beszélgetésben

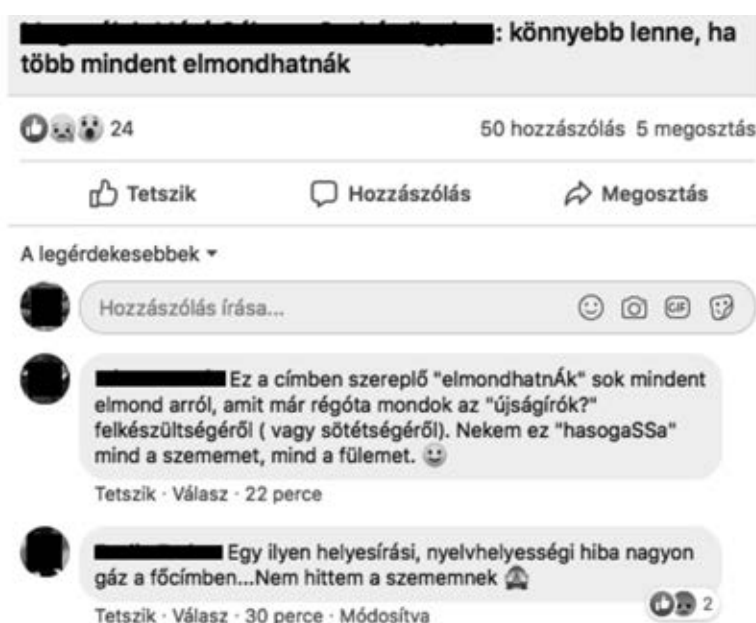

A legtöbb kijavító hozzászólás azokban az esetekben születik meg, amikor a bejegyzés szerzője ismeretlen, illetve amikor a felhasználók nem ismerik egymást sem szemtől szemben, sem virtuálisan. Amint azt a 12., a 13. és a 14. kép szemlélteti, számos felhasználó tartja fontosnak névtelen vagy számukra nem ismert szerző tollából származó, a köznyelvi norma szerint hibás alakok kiemelését és kijavítását, még akkor is, ha a bejegyzésben található regionalizmus feltételezhetően humoros célzattal került a mondatba (13. és 14. kép). A két kép csupán egy-egy töredéke a preskriptív nyelvszemléletű hozzászólások hosszú listájának. Néhány további idézet a képeken már nem olvasható megnyilatkozások közül: a 12. képen látható bejegyzés alatt: „ELMONDHATNÁK??? Kész,

vége. Hivatalosan is körbeértünk, minden hibát sikerült produkálni...”; „...elmondhatnék!”; „Ezt így ragozta tényleg »elmondhatnék«? (Tudom, nem ez a lényeg, de a címbe került.)”; „Látom másnak is szemet szúrt a helyes, illetve nem helyesírás. Több mint bosszantó ez a pongyolaság”; „Lőrincze sírva olvasná ezt a mondatot, ha mond még ez a név ma valamit”; „Kimaradt egy en betű”; „nék!!!!!!!!!!!!!!!”; „Nék.”; „MONDHATNÁÁÁÁÁK?”; „»nák«?!”; „nék”; „NÁK?”; „[az újság megszólítása], a címbe mondatot javítani kell mondhatnánk-ra! Nagyon zavaró! [az idézett interjúalany] helyesen beszél magyarul!”. A 13. képen látható bejegyzés alatt: „... az »én« és a »tudnák« az egyik legsúlyosabb egyeztetési hiba”; „Tudnák...gratula...Esetleg tudnék [...]”; „Tudnék...Nagyon szomorú hogy írni sem tudok!!!!!”; „tudnákólnál?”; „Jézusom, javítsd már ki kérlek!!! Utána írd le 100-szor, hogy TUDNÉK!”.

12. kép

Cikk címében szereplő regionalizmus (vagy gépelési hiba miatt annak tűnő alak) és néhány hozzászólás

13–14. kép

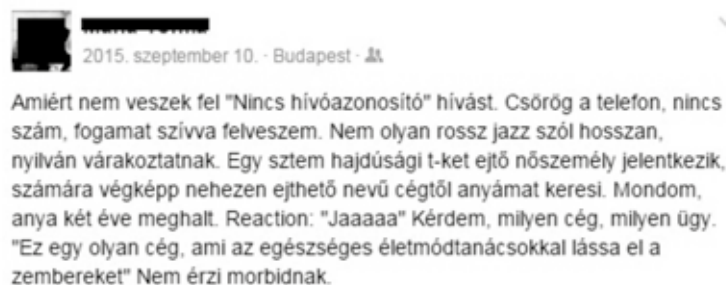
Humoros céllal használt regionalizmus a megosztott cikket bevezető mondatban és néhány hozzászólás

Ritkán, de előfordul, hogy a felhasználó saját bejegyzésében merül fel valamely nyelvjárási jelenséggel kapcsolatos vélemény, általában egy termék, vásárlási élmény, személy, rendezvény, hír vagy más esemény, történés kritizálása során, tehát negatív összefüggésben. A 15. képen látható bejegyzés nemcsak a szubjektív nyelvi adat közlésének jó példája, hanem a nyelvi értékítélet működésének is.

15. kép

Nyelvi attitűd és nyelvi értékítélet példája egy felhasználó saját bejegyzésében

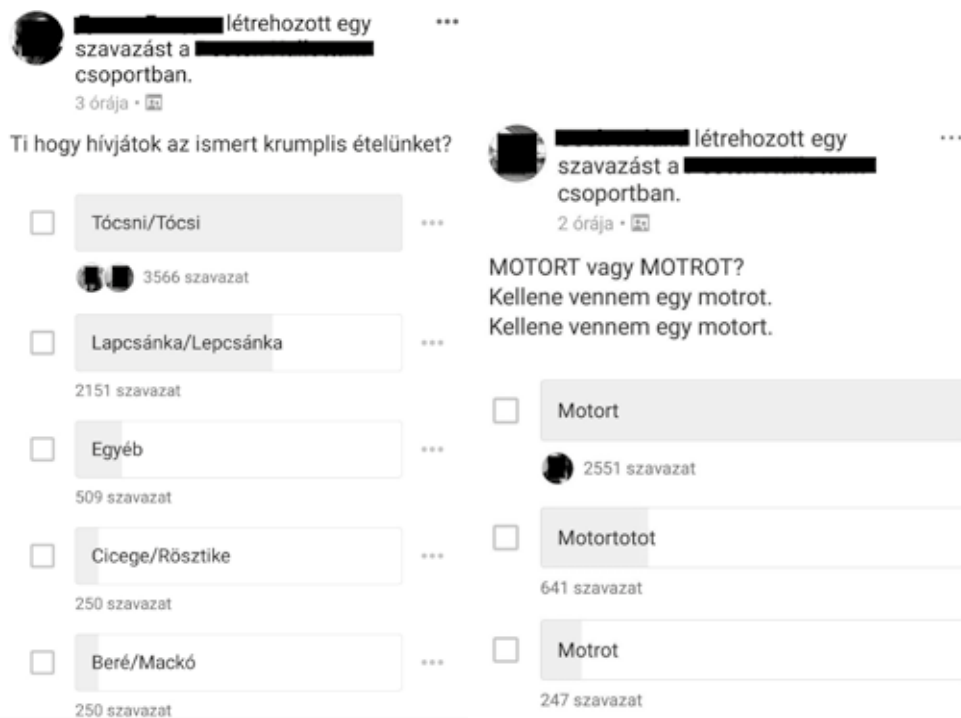

Az ehhez hasonló szubjektív nyelvi adatok megjelenése jóval gyakoribb olyan nyilvános csoportokban, amelyekhez a felhasználók csatlakozhatnak vagy amelyekbe felvételüket kérhetik, és amelyekben a tagok egy része nem ismeri egymást sem szemtől szemben, sem virtuálisan. Előfordul, hogy a tagok egy más témájú bejegyzés regionalizmusát teszik szóvá hozzászólások formájában, például: „én azt hittem, hogy az »eszek« az nem határozza meg mit, csak úgy eszek valamit. És az »eszem« pedig mikor pl azt mondom, hogy eszem egy almát. :Dddd”; hozzászólás egy kérdéshez: „Mondjuk első körben jó lenne tudni magyarul is érthetően írni. Kellész??”, egy válasz erre: „Borsodi tájnyelv ☺ szerintem cucci”, egy válasz erre: „16 vizsgával és 4,8-as átlaggal nem, nem cucci. Én sem teszem hozzá minden második szavamhoz, hogy »he«, nem mondom az »é« helyett »í«-t csak azért, mert hajdú-bihari vagyok ☺”, egy másik hozzászólás a bejegyzéshez: „Talán először szerezd meg a magyar nyelvvizsgát”, egy válasz erre: „[megszólítás] jesszusom, miért kell valakit állandóan a helyesírása miatt szekálni??? Pont nem ez a lényeg. [...] Itt lett elegendő, mert ez már nagyjából az ötödik, a helyesírása vonatkozó hozzászólás, amikor szegény csak információt szeretne kérni, de még is oltják”.

Még gyakoribbak azok az esetek, amikor a bejegyzés maga egy nyelvjárási jelenségre (16. és 17. kép), illetve azzal kapcsolatos hozzáállásra kérdez rá (18. kép). A szavazatok összege és a hozzászólások magas száma arról tanúskodik, hogy a beszélőközösség tagjai érdeklődnek a nyelvi kérdések iránt, gondolkodnak róluk, sőt hangot is adnak véleményüknek. A valós nyelvhasználattal kapcsolatos anyanyelvi műveltség és fejlett metanyelvi kompetencia híján viszont a többségük inkább nyelvi mítoszoknak minősülő álszabályok, féligazságok, tévhitek (vö. például Lanstyák 2007) ismeretében nyilatkozik, ítélt, és azokat terjeszti nevelő céllal megírt hozzászólásaival (lásd a fenti példákat is). A 18. képen olvasható bejegyzést például több tucat olyan hozzászólás követte, amelyben további példák érkeztek a különböző okoknál fogva megnyúlt magánhangzó ejtésére (például *dógozni*, *gírosz*, *gúlyás*, *hűje*, *katólikus*, *kórut*, *vónal*, „iiiiigen hoouoozta a hűűűje róóókeer”, „Jóóóoska megjött a póóóosta”, „na de Doóra”, „LŐŐŐŐŐŐKÖSHÁZA”), mássalhangzók intervokalikus nyújtására (például *allig*, *bakkancs*, *ellem*, *esső*, *heggesztés*, *hüttő*, „hüttőőőőszekevény”, *jappán*, *szallag*, *szöllő*, *töllem*, *undorítottó*), magánhangzók rövidülésére (például *huszforintos*, *turó*), diftongusos ejtésre (például „paósta”), zöngésítésre (például „biciGli”) és egyéb, parodizált nyelvjárási jelenségekre (például „gyött ma pósta koma?”). Néhány további bejegyzés vagy hozzászólás a felhasználók számára zavaró nyelvi jelenségekkel kapcsolatban: „Amikor azt mondd, hogy »avval«, akkor utána fel kell mutatnod a lakcímkártyád, hogy vidéki vagy vagy elhiszik kapásból?”; „Síma”; „Érdeklődni privátba”; „Evvel, avval... pont ez alatt a poszt alatt írta ki valaki: »evvel azt hiszem nem vagyok egyedül«”; „Nálla, szallag, bicigli, rája, máma, hajcsatt, szerecc. Hirtelen most ennyi jutott eszembe”, „Nem-e lehetne”, „tölle/tőle végtelen számú hibát tudnék sorolni”; „Ez pont olyan rossz és idegesítő, mint amikor azt mondja valaki az otthon helyett, hogy otthol. Hiába tájszólás, akkor is helytelen”.

16–17. kép

Lexikai és alaktani nyelvjárási kérdésről indított szavazás nyilvános csoportban

18. kép

Nyelvjárási jelenségre irányuló bejegyzés nyilvános csoportban

Végül érdemes szót ejteni arról a jelenségről is, amikor a felhasználók hozzászólásukban bejelölik egy-egy ismerősüket egy ilyen kérdésről folytatott kommunikációban. A bejelölt személy neve megjelenik a hozzászólások között, így a csoport minden tagja számára látható lesz, illetve az egyéni beállításoktól függően a bejelölt személy minden ismerőse számára is. A névre való kattintás, illetve érintés a bejelölt személy felhasználói profiljához vezet. A bejelölés célja, hogy felhívja a bejelölt személy figyelmét az adott bejegyzésre, hozzászólásokra, és/vagy arra, hogy azok tartalma rá is vonatkozik a bejelölő ismerős véleménye szerint. A bejelölés általában humoros, kedveskedő vagy ironikus szándékkal történik, de lehet gúnyos, sértő is. A nyelvjárási jelenségekről folytatott nyilvános üze-

netváltásokban gyakori, hogy a felhasználók bejelölik azt az ismerősüket, akinek a beszédén hasonló jelenségeket tapasztalnak, amit feltehetően szemtől szemben is többször szóvá tettek már. A bejelölések arra figyelmeztetik a kutatót, hogy a beszélőközösség tagjai érzékelik a saját anyanyelvváltozatuktól eltérő regionalizmusokat, de keveset tudnak róluk, az ezekre adott reakciók pedig mutatják a bejelölt személyek saját nyelvváltozatukhoz való hozzáállásának jellegét. Ez általában kétféle, legalábbis a bemutatott véletlenszerű mintában. A 19. és a 20. képpel illusztrált attitűd a szégyenlő-önfeladó típusba tartozik, amikor a beszélő hozzáállása negatív saját nyelvhasználatával kapcsolatban, szégyelli azt, és próbálja kerülni, elfelejteni, azaz felcserélni a köznyelvre. Ilyenkor a felhasználók általában el is utasítják azt, hogy az említett regionalizmus az ő beszédmódjukra is jellemző volna.

19–20. kép

A szégyenlő-önfeladó attitűd két példája nyilvános csoportban történő bejelölésre adott reakcióként

A viszonyulás másik jellemző típusa az ellenszenvező-védekező, amikor a beszélők védik saját nyelvi normájukat, a köznyelv használatát pedig (különösen nyelvjárási környezetben) ellenszenvesnek érzik (az attitűdtípusokhoz vö. Kiss 2001). Ezt a 21. és 22. kép szemlélteti.

21–22. kép

Az ellenszenvező-védekező attitűd két példája nyilvános csoportban történő bejelölésre adott reakcióként

A nyelvjárási attitűdökkel és a szociolingvisztikai szemléletű anyanyelvi neveléssel foglalkozó tanulmányok a kiegyensúlyozó-funkcióelkülönítő viszonyulás elsajátítása és elsajátíttatása mellett érvelnek (vö. például Kiss 2001, Parapatics 2018a, b & 2020), ez azonban sok tényező miatt még kevésbé terjedt el a pedagógiai gyakorlatban (ezekről részletesebben lásd például Parapatics 2020). Erre (egyelőre) kevés példa akad a mintában, ám ott sem egyértelműen pozitív a felhasználó hozzáállása saját anyanyelvváltozatához: „nálunk így mondják...tudod vidék” (lásd még a 18. képen olvasható hozzászólást).

5. Következtetések

E tanulmány bemutatta, milyen objektív és szubjektív nyelvi adatok forrásaként szolgálhat a közösségi média dialektológiai, illetve szociolingvisztikai vizsgálatok számára. A csupán *ad hoc* jelleggel gyűjthető, véletlenszerű minta is számos nyelvi adattal szolgált arról, hogy a bejegyzések, hozzászólások és privát üzenetek nyelvhasználata egyaránt tartalmazhat különféle regionális sajátosságokat, és a felhasználók ezekkel kapcsolatos gondolataiknak, viszonyulásuknak is hangot adnak a közösségi média felületein (is). A nyelvjárási jelenségek közül a legnagyobb arányban hangtani jegyek fordulnak elő a mintában, noha a kutatás írásban folytatott kommunikációt vizsgált. A regionalizmusok feltehetően éppen írásos megjelenésük miatt tűnnek fel más, akár ismeretlen felhasználóknak, akik előszeretettel teszik szóvá, illetve javítják ki ezeket, tehát hozzáállásuk döntő arányban negatív. A közösségi média felületein megjelenő szubjektív nyelvi adatok gyakori típusa az is, amikor a felhasználók más, akár szóbeli szituációban észlelt nyelvjárási jelenségre kérdeznak rá saját profiljuk felületén vagy privát beszélgetésben, de leginkább valamely, sokszor több száz vagy több ezer tagot számláló csoportban.

A közölt példák sokasága két tanulságra is figyelmeztet. Egyrészt arra, hogy a gyakran kihaltnak vagy kihalófélben lévőnek tartott, a valóságban azonban csupán a világ változásaihoz igazodó, természetes módon jelen lévő regionális nyelvi változatosság olyannyira létező, hogy a digitális írásbeliségben is tetten érhető – vagyis sem a közoktatásban, sem a közgondolkodásban nem elhanyagolandó jelenség. Másrészt arra, hogy a felhasználók, azaz a beszélőközösség tagjai érdeklődnek anyanyelvük kérdései iránt, ám bejegyzéseik és hozzászólásaik tanúsága szerint még mindig kevés gyakorlati tudás megszerzésére nyílik lehetőségük a köznevelés éveitől kezdve a nyelvvariabilitásáról, nyelvi toleranciáról és a többnormájú szemléletről. A számos preskriptív szemléletű bejegyzés arról tanúskodik, hogy az adatközlővé váló felhasználók fontosnak tartják a „helyes” nyelvhasználatot, presztízst tulajdonítanak neki, és az iskolában tanult köznyelvi szabályok ismeretében másoktól is elvárják ezt: mindenkitől ugyanazoknak a szabályoknak a követését szituációtól, beszédpartnertől és területtől függetlenül, a szabályszegőket pedig sokszor kíméletlenül rendre utasítják.

E sorok nem a helyesírási és a standard nyelvtani szabályok figyelmen kívül hagyása mellett érvelnek, és nem hibáztatják az adatközlőket előíró szemléletükért. Az attitűdökről szóló adatok összegyűjtésének és kategorizálásának célja az volt, hogy megmutassa: a magyarországi anyanyelvi nevelés és mentalitás még mindig nem áll készen arra, hogy egy olyan nyelvészemléletet közvetítsen a felnövekvő nemzedékek tagjainak, amelyben több helyes grammatikai forma vagy szó is létezik ugyanarra a nyelvi-kifejezésbeli igényre, hogy ezek helyessége régióként változó lehet, és hogy a megfelelő forma választása a nyelvhasználati szintér formalitásának mértékén, továbbá a témán és a partneren is múlik. A tanulmányban közölt példák helyesírási problémái mind nyelvjárási háttérről árulkodnak, amelyek ennek tudatosításával lennének elkerülhetőek írásban (vö. például Camps & Milian 1999, Myhill et al. 2013, Parapatics 2020), a sokak által kritizált nyelvtani formák pedig helyesek, csupán nem a köznyelv szabályai szerint. Mindezek fényében a tanulmány figyelmeztet az anyanyelvi tudatosság fejlesztésének a szükségességére is.

6. Kitekintés

Tekintettel arra, hogy a társadalom számos tagja jellemzően vagy akár kizárólagosan a közösségi média segítségével informálódik a közéleti, kulturális, oktatási, egészségügyi, tudományos és bármely más terület alá tartozó hírekről, eseményekről, egyéni kérdéseikről, továbbá látva, milyen könnyen megjelennek és terjednek akár

tévhitelen alapuló ismeretek is nyelvi és nem nyelvi jelenségekről egyaránt, érdemes elgondolkodni a közösségi média szerepéről a tudományos ismeretterjesztésben, e vizsgálathoz kötődően a metanyelvi tudatosság fejlesztésében. Megszólalnak-e a tudományterületek képviselői tévhiteket terjesztő bejegyzésekkel, hozzászólásokkal szembesülve? Eljutnak-e egyáltalán hozzájuk a különféle profilokon, csoportokban felvetett kérdések, a hirdetés útján megjelenő és/vagy a felhasználók által megosztott cikkek és az ezekhez fűzött megjegyzések? Továbbá, ha mindkét kérdésre igen a válasz: érdeklődnek-e a felhasználók olyan mélységben a felvetett témák iránt, hogy tudományos véleményt is olvassanak róluk, és elfogadják-e a válaszokat? Képesek-e az illetékesek a laikusok számára is érthető és meggyőző módon, tömören közölni tudományos eredményeket és ismereteket? E szempontok vizsgálata már a tudományos ismeretterjesztés, a tudománykommunikáció kérdéskörébe tartozik (vö. például Aczél & Veszelszki 2018).

E tanulmány célkitűzéseinél maradva, a záró sorok a laikus nyelvi ismeretterjesztés néhány olyan példáját mutatják be, amely elsősorban tájszavak közlésével, másodsorban további nyelvjárási jelenségek szemléltetésével magyarázza el a más vidéken szocializálódott felhasználóknak saját régiójuk, szűkebb területük természetes nyelvi sajátosságait. Az ilyen témájú bejegyzések célja kettős: egyszerre kívánják elfogadóbbá tenni a beszélőközösség tagjait a nyelvi változatossággal szemben, és megerősíteni saját kisebb közösségük lokális (nyelvi) identitását. A bejegyzésekhez fűzött hozzászólások típusa kétféle lehet: további nyelvi példákkal támogatják a régiót bemutató bejegyzés tartalmát és szerzőjét, akár ismeretlenül is, vagy párhuzamos példákat hoznak egy másik régió nyelvváltozatának bemutatására. Negatív megjegyzések ilyen esetekben nem fordulnak elő, legalábbis az eddig gyűjtött adatok között. A 23. és 24. kép egy ilyen bejegyzést és az arra érkezett hozzászólásokat mutatja be. Azok és a megosztások magas száma ezúttal is jelzi az érdeklődést és az igényt az ilyen jellegű összefoglalók iránt.

23–24. kép

Laikus nyelvi ismeretterjesztő bejegyzés és hozzászólásai

"Nagyon büszke vagyok! Büszke vagyok arra, hogy SOMOGYI vagyok!!!
Nálunk a zöldborsó az cukorborsó, és a sárgabab az spárga.
Töszmörögni szoktam, amikor készülok valahova és ezzel a szóval kifejezem, hogy nem sietem el a dolgokat. Nálunk minden szörp málna.
Ha azt mondom, faragó, mindenki tudja, hogy valójában a hegyezőről beszélek... nálunk a befőttesüveg dunsztosüveg. Mi tányérAT kérünk, nem tányért. Ha elmegyek vásáni, általában megérem hazavinni. Ha azt mondom, hogy tixó, mindenki tudja, hogy a celluluxra gondolok. Ha valami akadál, odébb teszem. Amikor azt kérdezem, hogy "mire értél haza?", akkor tulajdonképpen arra vagyok kíváncsi, hogy hány órára. A kapucni nálunk kucsma, a hõmbõlõdni szõt pedig a legurul-ra mondjuk. Mi a hegyre megyünk ivás és bulizás képpen devendérozni nem pedig a szõlõbe. Mi fõnek megyünk, meg lenek és sokszor futkozunk is e két irány között. Igen és a hidegtõl kiborsózik és nem lûdbõrös lesz. A dzsindzsás szó teljesen elfogadott magyar szó, amirõl tudjuk, hogy a gazos susnyást jelenti. Nálunk hóharmat csipi meg a sûtõtõkõt és nem a dért "Ne csikálj!"- ez a ne csiklandozz. Ja, és a legjobb falat nem a kenyérvérge, hanem a gyûrke vagy csûcske! ÉS ÍGY ESİK JÕL, a rossebb vigye el Tájékozttatásól: Somogyország megyeszékelye KapoZSvâr....DDDDDDDD"

Mégsem tetszik · Hozzászólók · Megosztom · 18 órája · 8

Előfordul, hogy a bejegyzés nem szöveggént, hanem a figyelem felkeltésének érdekében képként kerül és terjed a közösségi médiában. Ilyen például a „Zalai tájszólások gyűjteménye” (néhány részlet: „Lenek = lefelé [...] Harizsnya = harisnya [...] Zsõmle = zsemle [...] Sindõ = tetõcserép”), a több versszakos „Egy nap Borsodban” (részlet: „Borsodinak születtem, / Ez, mit hazámnak mondhatok, / Nem is tudják a pestiek, / Mit jelent, ha

tunkolok. // Nem értik ha kuhint főzök, / S hozzá csak egy dumót eszem, / Mert becsemelni nem fogok! / Azért van egy kevés eszem”) vagy a 25. képen látható humoros céllal alkotott hasonlat.

25. kép

A humoros nyelvi ismeretterjesztés egy példája a közösségi médiában

A közösségi média tehát számos lehetőséget kínál a nyelvtudomány művelői számára is, nemcsak empirikus vizsgálatok adatforrásaként, hanem – azok eredményeire is alapozva – akár nyelvi tévhitek cáfolatához, nyelvi ismeretterjesztéshez is. Szerepe ennél fogva semmiképpen sem hanyagolható el, még akkor sem, ha az ott gyűjtött, résztvevő megfigyeléssel szerzett adatok csupán véletlenszerű, ám a kutató személyétől bizonyosan nem befolyásolt mintát eredményeznek.

Irodalom

- Aczél Petra & Veszelszki Ágnes (2018): Egy új tudománykommunikációs modell szükségességéről. A sciXcom-modell. *Jel-Kép: Kommunikáció, Közvélemény, Média*, 4. sz. 5–18. o.
- Balázs Géza (1999): Címszavak az új értelmező szótárhoz (3.). *Édes Anyanyelvünk*, XXI. évf. 1. sz. 19. o.
- Balázs Géza (2019): Új szavak, kifejezések (105.). *Édes Anyanyelvünk*, 41. évf. 3. sz. 23. o.
- Balogh Andrea (2014): Geeknyelvtan? A számítógépes játékok nyelvéről. In: Veszelszki Ágnes & Lengyel Klára (szerk.): *Tudomány, technolektus, terminológia: a tudományok, szakmák nyelve*, 345–352. o. Budapest: Éghajlat Könyvkiadó.
- Bódi Zoltán (2011): *Infoszótár: Informatikai fogalmak eredete, magyarázata és használata*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Camps, Anna & Marta Milian (eds.) (1999): *Metalinguistic activity in learning to write*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- da Costa Ferreira, Paula et al. (2020): Online verbal aggression, social relationships, and self-efficacy beliefs. *New Media & Society*, first published February 17.
- Érsok Nikoletta Ágnes (2001): Név választás az IRC-n. *Névtani Értesítő* 23. évf. 75–80. o.
- Érsok Nikoletta Ágnes (2007): *Az internetes kommunikáció műfajai (különös tekintettel az interaktív magánéleti műfajokra)*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola.

- Falyuna Nóra (2018): Nyelvi manipuláció az interneten. In: Gabos Erika (szerk.): *A média hatása a gyermekekre és fiatalokra IX.*, 69–75. o. Budapest: Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat Magyar Egyesület.
- Gallasy Magdolna (2018): Az egyszerű mondatok. In: Kiss Jenő & Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*, 195–209. o. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Hegedűs Attila (2001): A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: *Mdial*, 362–374. o.
- Istók Béla (2018): *Internetes futballnyelvhasználat. Közösség, mémek, szóalkotás*. Eger: Líceum Kiadó.
- Kiss Jenő (2001): A nyelvi attitűd: a nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez való viszonyulás. In: *Mdial*, 218–229. o.
- König, Lars & Regina Jucks (2019): Hot topics in science communication: Aggressive Language decreases trustworthiness and credibility in scientific debates. *Public Understanding of Science*, vol. 28, no. 4, pp. 401–416.
- Labov, William (1966): *The Social Stratification of English in New York City*. Washington, D. C.: Center for Applied Linguistics.
- Lanstyák István (2007): A nyelvi tévhitekről. In: Domonkosi Ágnes, Lanstyák István & Posgay Ildikó (szerk.) *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*, 154–173. o. Dunaszerdahely & Budapest: Gramma Nyelvi Iroda & Tinta Könyvkiadó.
- MDial. = Kiss Jenő szerk. (2001): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Minya Károly (2007): *Új szavak I. Nyelvünk 1250 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Minya Károly (2014): *Új szavak II. Nyelvünk 800 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Minya Károly (2019): *Új szavak II. Nyelvünk 850 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Myhill, Debra, Susan M. Jones & Annabel Watson (2013): Grammar matters: How teachers' grammatical subject knowledge impacts on the teaching of writing. *Teaching and Teacher Education*, no. 36, pp. 77–91.
- Parapatics Andrea (2016): A nyelvjárások írásbeliségéről fiatalok nyelvhasználatában. In: Károly Krisztina & Homonnay Zoltán (szerk.): *Kutatások és jó gyakorlatok a tanárképzés tudós műhelyéből*, 94–109. o. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Parapatics Andrea (2018a): Regionalizmusok fiatalok nyelvhasználatában: tények, problémák, javaslatok. In: Balázs Géza & Lengyel Klára (szerk.): *Grammatika és oktatás – időszerű kérdések: Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat*, 287–296. o. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Inter Nonprofit Kft. & MSZT.
- Parapatics Andrea (2018b): *Nyelvjárástani munkafüzet*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Parapatics Andrea (2020): *A magyar nyelv regionalitása és a köznevelés. Tények, problémák, javaslatok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Posgay Ildikó (2000): The syntactic construction of the type *(el) kell menjek* in Standard Hungarian and the influence of Transylvanian Hungarian dialects. *Dialectologia et Geolinguistica*, no. 8, pp. 63–67.
- Sherman, Tamah & Jaroslav Švelch (2014): „Grammar Nazis never sleep”: Facebook humor and the management of standard written language. *Language Policy*, no. 14, pp. 315–334.
- Sinkovics Balázs (2011): *Nyelvi változók, nyelvi változások és normatív szabályozás. Doktori disszertáció*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Veszelszki Ágnes & Parapatics Andrea (2014): A résztvételtől a részvétig. A halál megjelenése és gyászmunka a közösségi oldalakon. *Magyar Nyelvőr*, 2. sz. 179–198. o.
- Veszelszki Ágnes szerk. (2012): *Netszótár. @-tól a Zuckerbergnetig*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Veszelszki Ágnes (2015): Érzelemkifejezési módon a digitális kommunikációban: emotikonok és reakciógifek. *Magyar Nyelvőr*, 1. sz. 74–85. o.
- Veszelszki Ágnes (2017a): *Digilect. The Impact of Infocommunication Technology on Language*. Berlin & Boston: de Gruyter.
- Veszelszki Ágnes (2017b): Linguistic and non-linguistic elements in detecting (Hungarian) fake news. *Acta Universitatis Sapientiae Communicatio*, vol. 4, no. 1, pp. 7–35.

Abstract in English

Regional language features and their judgement in social media

This study investigates social media as a possible linguistic data source of empirical research. Since the paper draws attention to the existence of linguistic data that can be collected by passively observing digital communication, the studied sample is random and not representative. However, the information not affected by the presence of the researcher has an enormous role (beside other data garnered via different methods). This kind of reliable data is provided by the quasi faceless, oral-like, and less reflected language use on social media platforms. The study presents a great number of self-collected objective and subjective data (language facts and attitudes), highlighting that the sample shows prescriptive, one-norm language view of the users who judge and correct phonetical, syntactical and lexical regionalisms and the users of them. The paper also draws attention to the role of social media in developing metalinguistic awareness and forming attitudes by users and by direct science communication.

Keywords: dialect, dialectology, digital media, language attitude, language myths, metalinguistic awareness, mother tongue, social media, regionalism, sociolinguistics

Parapatics Andrea, PhD, nyelvész, a Pannon Egyetem MFTK Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet oktatója és tudományos munkatársa. Az *Anyanyelv-pedagógia* című folyóirat alapító szerkesztője, rovatvezetője. Tagja volt az MTA-ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoportnak, amely a magyar nyelvterület több száz kutatópontján gyűjtött dialektológiai és szociolingvisztikai adatokat az *Új magyar nyelvjárási atlasz* előkészítéséhez. Kutatási területei: a szlenggel kapcsolatos közösségi mentalitás vizsgálata, a magyar nyelv területi változatosságával kapcsolatos attitűdök, a dialektusok és a nyelvjárási háttér anyanyelvi nevelési kérdései. Magyar és angol nyelvű publikációin túl a *Szlengszótár* (Tinta, 2008) és két oktatási segédanyag: *Nyelvjárástani munkafüzet* (Tinta, 2018) és *Gyakorlati szövegalkotási munkafüzet* (Tinta, 2019) szerzője. Legújabb munkája *A magyar nyelv regionalitása és a köznevelés* című monográfia (Tinta, 2020). Email: parapatics.andrea@mftk.uni-pannon.hu

Pólya Tamás

Meghaladható-e a tekintélyelvű politikai vezetők megosztó retorikája?

Evolúciós pszichológiai elemzés és kommunikációs stratégiai vázlat II.

A modern democráciák autoriter politikai vezetőinek megosztó retorikája fajunknak az evolúció során kialakult, a csoportban élést elősegítő hajlamait és mechanizmusait használja ki. Az egyén politikai meggyőződése a csoporthoz tartozását, ezáltal identitása stabilitását biztosítják. Ezért nyitott a csoporthoz tartozását megerősítő üzenetekre, és ezért olyan nehéz kívülről – tények, érvek, ráébresztő információk felsorakoztatásával – megváltoztatni a politikai nézeteit (lásd Pólya 2020, 2019). Ha azonban megismerjük mozgatórugóit, kikezdhető és meghaladható az autoriter politikusok harcias retorikája. Előző két tanulmányomban az efféle meggyőzési kísérlet elsődleges akadályait és korlátait azonosítottam, ebben az írásomban pedig a békésen integráló kommunikációs stratégia további elemeit veszem sorra: a teljes csoport megszólításának és a véleménykülönbséges szövetségalkotás fontosságát, illetve a tekintélyelvű, hatalmaskodó vezetőt és retorikáját félretolni és felülmúlni képes kompetens vezető jellemzőit.

Kulcsszavak: békés retorika, csoportkohézió, evolúciós pszichológia, hozzáértő és barátságos vezető, integráló kommunikáció, politikai kommunikáció, politikai szövetségek, tekintélyelvű és hatalmaskodó vezető

1. A hatalmaskodó és a kompetens vezető, a tekintély lebontása és a békés kommunikáció esélyei

A tekintélyelvű politikai kommunikációról írt értekezésem e befejező darabja (a korábbiak: 2020, illetve 2019) zárja azt a főként evolúciós pszichológiai ihletettséggű gondolatsort, amelynek fő kérdése az, hogy miként lehetséges a választóknak – és különösen egy tekintélyelvű vezető híveinek – a politikai meggyőződéseire hatni, azokat megváltoztatni, s hatástalanítani a megosztó, háborús retorikát.¹ Mostani tanulmányomban a kommunikációs stratégia további elemeire térek ki: a teljes csoport megszólításának és az eltérő véleményeket összefogó szövetségeknek a fontosságára, illetve arra, hogy a tekintélyelvű, zsarnokoskodó vezető legyőzéséhez, aki a hatalmát megfélemlítés és agresszív dominancia útján próbálja biztosítani, miért van szükség kompetens, barátságos, népszerűségét a megbecsülés és a tényleges elismertség útján elnyerő vezetőre vagy vezetőkre. Írásom végén összefoglalom a tanulmánysorozatomban javasolt kommunikációs stratégia fő pontjait, illetve kitétek a tömegkommunikációs eszközök szerepére, a bizalom elnyerésének szükségességére és a kompetens politizálás iránti elvárás társadalmi mozgalommá szélesedésének lehetőségére.²

1 Köszönöm a *Médiakutató* anonim bírálóinak és szerkesztőinek a cikkhez fűzött megjegyzéseiket. A tanulmány tételei ezek felhasználása ellenére is a személyes nézeteimet tükrözik, nem a lap álláspontját.

2 A bibliai idézetek a Szent István Társulati (katolikus) Bibliából származnak, kivéve a 2.2. szakasz harmadik idézetét („Azt a hírt kaptam...”), amelyet a Káldi-Neovulgátából, illetve a 2.3. szakasz második idézetét („A jó ember...”), amelyet a Károli Gáspár-féle revidált fordításból vettem. A fordítások online elérhetők itt: szentiras.hu. (Az idézetekről lásd még a 2. lábjegyzetet Pólya 2019-ben.)

2. A tekintélyelvű retorikával szembeállítható kommunikációs stratégia további elemei

2.1. Kontrasztos és tarka szövetségek

*„...tőn eleikbe egy kötés vesszőt, melyet kötéllel által kötött vala,
és monda nekik, hogy azt el törnék. De amazok ... nem teheték.”*

(Aesopus, 51. fabula, Az atyáról és a fiáról, ford. Pesti Gábor, 1536)

A megosztó politikai retorika megosztó nézeteken alapul, amelyek kettéhasítják a társadalmat a szembenálló „fekete” és fehér” vélekedés híveire. Ilyen esetekben a politikus a leírt „csiki-csuki” logika szerint (Pólya 2019: 14) vagy az egyik, vagy a másik nézet híveit tudja csak megszólítani (vö. a halálbüntetés elfogadása vagy elvetése). Ugyanakkor a szavazatmaximálás kényszere szükségessé teheti, hogy több véleménycsoportot szólítson meg, vagy a társadalom egészéhez forduljon. Ilyen esetekben hasznosak lehetnek a *véleménykülönbséges szövetségek*: az egyik szereplő a megosztó vélekedés egyik oldalát, a másik az ellentétét vállalja fel (például az egyik ellenzi a migrációt, a másik fenntartásokkal, de támogatja). Az efféle kontrasztos szövetségek hitelessége csekély, ezért szerencsésebb, ha a szövetség látens jellegű, azaz ha a résztvevő felek a színpad mögött egyeznek meg. A véleménykülönbséges szövetségek társadalmilag elfogadhatóbb változata, ha a felvállalt nézetek nem oppozicionálisak, hanem a vélekedésspektrum valamely oldalán helyezhetők el, hasonlóan „tarkák” (például fenntartásokkal kezeli, részben ellenzi, teljesen ellenzi az adott jelenséget).

2.2. „Jobb egy igazság kettőnél” – Az egész csoport megszólítása

*„Hiszen étkezéskor ki-ki a saját vacsoráját veszi elő,
hogy elfogyassa, s az egyik éhen marad,
a másik pedig dőzsöl. ... Mit mondjak nektek?
Dicsérjelek? Ezért nem dicsérlek benneteket.”*

(Újszövetség, Korintusiaknak írt I. levél, 11. fejezet, 21–22. vers)

„Ezért, ... ha étkezésre gyülekeztek, várjátok meg egymást.”

(Újszövetség, Korintusiaknak írt I. levél, 11. fejezet, 33. vers)

*„Azt a hírt kaptam ugyanis felőletek, testvéreim, ...,
hogy viszálykodások vannak köztetek.”*

(Újszövetség, Első levél a korintusiaknak, 1. fejezet, 11. vers.)

Hatékony stratégia lehet az oppozicionális logikát követő üzenetek helyett átfogó, az adott társadalom szinte egésze által elfogadott nézetekre építeni a politikai kommunikációt. Ilyen esetekben nem kell a vélekedésváltozást gátló mechanizmusok hatásával számolni, s esély nyílik a társadalom *egy csoportként való* megszólítására, így nagyfokú politikai integrálására is. Olyan, nem triviálisan népszerű vélekedést érdemes kommunikálандóként választani, amely a csoport specifikumát is kifejezi a többihez képest, s amely egyben a csoporttagok identitásának kialakításában ténylegesen is szerepet játszó meggyőződés. Például a biológiai vagy a pszichés szükségletek kielégítésére emlékeztető kellemes üzenetek (enni jó, sikert aratni jó...) nem túl hatékonyak, mert olyan univerzális értékek, amelyek nem különböztetik meg az adott csoportot más csoportoktól. A politikusok rendszerint épp ezért igyekeznek valamilyen nemzeti vagy kulturális köntösbe öltöztetni az efféle üzeneteket, hogy a csoport összetartozását kifejezzék és növeljék (például a „nemzeti” ételek, a helyi gasztró hagyomány ápolása s emlegetése, vagy „a mi aranyérmünk”, a „mi fiaink győzelme”-jellegű retorika). A helyi színekbe öltöztetés erősíti az azonos-

ságtudatot, ami szükséges a csoportkohézió növeléséhez. Az egész csoport megszólítható a közösség specifikumának megnevezése nélkül is: a 2019-es magyarországi önkormányzati választásokon a Karácsony Gergely-féle „Budapest Mindenkié” szlogen feltehetően sikeresen erősítette a fővárosiakban az összetartozás képzetét. Negatív példa is akad: Magyarországon a bevándorlás elutasítása olyan magas (Manevich 2016, Rasmussen & Poushter 2019), hogy a „migránsveszéllyel” riogató politikusok sikerrel és *egy csoportként* szólíthatják meg a társadalom körülbelül 70–80 százalékát, jóllehet az intenzív kormányzati propaganda önmagában is gerjesztheti a külföldiekkel szembeni érzületet (Bernáth & Messing 2015, Messing & Ságvári 2016a, 2016b). S természetesen az egész csoportot ténylegesen fenyegető veszélyek (mint a 2020-as koronavírus-járvány) súlyosságuk okán önmagukban is elősegíthetik a csoportkohézió kialakulását, növelhetik az egy csoporthoz tartozás érzetét, s használhatóak a teljes társadalom összefogó megszólítására.

Szintén pozitív csoportképző mechanizmusként említhetjük a *humor használatát* a politikai diskurzusban. A viccelés evolúciós olvasatban a komplex gondolkodási képesség jele, hisz igénybe veszi a nyelvi kompetenciát, az elmeolvasási, az absztrakt és a társas gondolkodási képességeket (Polimeni & Reiss 2006). Egyéni rátermettségi szignálként is hasznos – növeli a humort alkalmazó politikai vezető elismertségét –, illetve a nevetés pozitív érzelmi állapotba hozza a hallgatóságot, előmozdítja a további társas interakciót, és stresszoldó hatású is. A megfelelő tartalmú humoros kommunikációval a társadalom nagy része megszólítható, egy csoporttá forrasztható, s egyetértésre ösztönözhető. Inherens korlátja, hogy a túlzásba vitele a komolytalanság érzetét keltheti, ami aláássa a hozzáértésről alkotott benyomást.

Magyarország a Magyar Kétfarkú Kutya Párt (MKKP) szemléltetheti a politikai humorhasználat előnyét és hátrányát is: a kétfarkúak sokszor sziporkázó, túlzó üzenetei (például „Örök élet”, „Ingyen sör”, „Én nem viccelek!”), nem mentesek a társadalmi reflexiótól („Van, aki lehazudja a csillagokat is. Én lehozom őket!”, „Emelkedő csökkenést!”, „Lassú víz pártot mos.”, „Tudunk nagyobbat ígérni. Többször is!”), így egyszerre nevetetnek és jelzik a politikai folyamatokkal és jelenségekkel szembeni éles kritikát is. Viszont a humoros tiszteletlenség (vö. a politikai szlogent kotkodácsoló csirke a köztelevízióban, Jámbor 2018) a retorikai logika szerint a tekintélyesség, a dölyfösség, a pátosz ellentéte is. Így egyrészt ellenérzést kelthet azokban, akik a tekintélyelvű vezetőfigurára felnézni szeretnének (azaz az ő megszólításukra nem alkalmas), másrészt e hangnem elüthet a komolyságot sugallni kívánó politikai programtól (jóllehet a buszmegálló-építésekkel s a hasonló, társadalmilag hasznos ténykedéssel megkezdődött az MKKP komolyságának kommunikálása is). A humor használatának kettőssége miatt valószínű, hogy egy, a humorral ilyen sűrűn élő formáció egy tarka szövetség tagjaként hajtana a legnagyobb hasznót a tekintélyelvű örökkel szemben.

2.3. Nem olyan erős, mint amilyennek látszik – A tekintélyelvű vezető Achilles-sarka, a gyöngesség

„Számunkra a hatalom legyen az igazságosság mércéje, mert a gyenge nem ér semmit.”

(Ószövetség, Bölcsesség könyve 2. fejezet, 11. vers)

„Megvetés pedig akkor sújthatja, ha állhatatlan, meggondolatlan, gyöngö akaratú, gyáva és határozatlan: mindettől az uralkodó féljen, mint sziklazátonyoktól; s ügyeskedjék, hogy cselekedeteiben lelki nagyságot, lelkesedést, erélyt és határozottságot tapasztaljanak”

(Niccolò Machiavelli, 1513, *A fejedelem*, XIX. Hogyan kerülje el a megvetést és gyűlöletet)

A vezető figurája központi eleme a csoportok hierarchikus szerveződésének és hatékony összetartásának. A tekintélyelvű beállítódású hívek azért lojálisak, és azért hisznek a politikai vezetőjükben, mert erősnek látják, és baj esetén számítanak a támogatására és a védelmére. Ha azonban a kritikák feltárják az „erős ember” vezetői gyengeségét, határozatlanságát, azzal a *csoportvezetésre alkalmatlan mivoltát* bizonyíthatják. S ha a hívek a vezető erejében kételkedni kezdenek, a lojalitásuk is mállani kezd.

E megközelítés része annak az elgondolásnak, hogy a „mély hitű” választóban az alapvető meggyőződéseket a vélekedésrendszerén *belülről* kell aláásni, mert a kívülről jövő kritika hiteltelenként pereg le (vö. 2.1. és 2.3.). Figyelembe veszi, hogy a tekintélyelvű vezető hívei politikai beállítódásaik alapján éppen az autoriter jelleget keresik és értékelik hódolatuk tárgyában. Ezért hatástalanok, sőt kontraproduktívak a tekintélyelvű vezető saját választói körében a korrupt vagy a basáskodó viselkedést bemutató tényfeltáró cikkek és kritikák. Ezek részletezhetik a feltételezett visszaéléseket (a vezető családjának és közeli szövetségeseinek erőforrások juttatását, a klientúrarendszer fenntartását, a részrehajló közbeszerzési pályázatokat stb.) vagy az irracionális központosítást (a vezetői akarathoz és szeszélyekhez igazodó állami nagyberuházásokat, az indoklás nélküli leváltásokat, az átszervezéseket, s általában minden hatalmi ágazat és mozzanat egy kézben tartani próbálását), ám e felhalmozás és központosítás a tekintélyelvű vezető hívei szemében éppen a vezérfigura erejének, egyszemélyi hatalmának és mások feletti dominanciára való alkalmasságának a jelei.

Ezért kell ezek ellentétére, *a vezető gyengeségére*, önállótlanosságára, politikai ügyetlenségére és pusztán látzólagos határozottságára rámutatni.³ Például arra, hogy a hatalmaskodó vezető más, nála is nagyobb hatalmú vezető bábja; ha politikai viaskodásokban kudarcot vall vagy meghátrálásra kényszerül; ha hatalmi tervei tényleg bizonyulnak; ha erős ígéretei gyenge teljesítménnyel párosulnak, egyszóval hogy a benne hívó csoport érdekeinek érvényesítését és védelmét nem képes megfelelően ellátni. Ez kételyt ébreszthet a saját szavazóiban is. A gyöngeségpontokat lényegre törően, közérthetően és minél szélesebb körben kell a nyilvánosság előtt jellemezni. Közel tökéletes példaként citálhatjuk a magyar politikából Hadházy Ákos ellenzéki képviselő 2019. október 21-ie megmozdulását, amikor Orbán Viktor miniszterelnököt hozta jól láthatóan zavarba parlamenti beszéde alatt a pulpitusa alá tartott „Muszáj hazudnia, mert túl sokat lopott” feliratú táblával. A tábla a szónokló politikusok emelvényeire kihelyezett, a vezérgondolatot megragadó, lényegsűrítő jelmondat helyén volt látható, ami önmagában is politikai kommunikációs telitalálat. Tartalmilag is a gyöngeség közepébe talált: a lopás, a hazugság és a kényszerből cselekvés deklarált hármasa a kiszolgáltatott jellemtelenség jelét égeti az állítólag erős, öntörvényűnek ismert politikusra. S ha ez utóbbinak a vádló táblát még látható igyekezete és feldúltsága ellenére sem sikerül kifacsarnia ellenfele kezéből, az a tényleges gyöngeség és tehetetlenség tagadhatatlan bizonyítéka.

A tapasztalt tekintélyelvű politikus a gyöngének mutatkozás veszélyét felismeri, s az ilyen kritikákat megerősítő nyilvános helyzeteket mindenáron kerülni fogja (a nevetségessé válás helyzetét nehezebb elkerülnie). Például nem áll ki televíziós vitákra más vezetőjelöltekkel, nem áll szóba ellenzéki újságírókkal, kizárólag alakérdezős interjúkban bizonygatja erejét és tehetségét, megfutamodik a feltételezett visszaélésekkel kapcsolatos mindenféle tételes jogi szembesítés elől, sőt *a még erősebb autoritás látszatát kelteni próbálván* esetenként agresszív és durva, leereszkedő hangnemben próbál kontrázni a kritikákra. Minél nagyobb az efféle igyekezet, annál nyilvánvalóbb a politikus gyengesége, és az is, hogy Achilles-sarkát nem lehetséges örökké takargatnia.

2.4. Erőszak és dominancia vs. kompetencia és megbecsülés – A hatalmaskodó és a hozzáértő vezető

„...s ügyelnie kell, hogy véletlenül se lépjen be birodalmába hozzá hasonlóan erős idegen”

(Niccolò Machiavelli, A fejedelem, 1513, III. A vegyes egyeduralkodásról)

A másik sarkalatos kérdés az, hogy milyen tulajdonságokkal rendelkező alternatív vezetőfigurát lehet szembeállítani az erőt sugározó (vagy sugározni igyekvő) autoriter vezetővel. Evolúciós és szervezetpszichológiai

³ Az alkalmatlanság bizonyítása (érvekkel, adatokkal, párhuzamokkal) több, mint az „alkalmatlan” szó ismételtetése, ami a negatív politikai kampány egyik legolcsóbb, demagóg fogása. Ez utóbbira magyar példákat lásd Ács Dániel: Emberek, erről kéne beszélni, mert ez a legfontosabb kérdés! 444, 2019. IX. 20., <https://444.hu/2019/09/20/emberek-errol-kene-beszelni-mert-ez-a-legfontosabb-kerdes/>, illetve Fábrián Tamás: A Fidesz új kampányszlogenje megmutatja, mitől tartanak Orbánék. *Index*, 2019. IX. 23., https://index.hu/belfold/2019/09/23/tarlos_karacsony_budapest_kampan_fidesz_alkalmatlan_onkormanyzati_valasztas_2019/.

kutatások jelzik, hogy az emberi csoportok vezetői két módon érhetik el a magas társadalmi státust: az egyik a *dominancia biztosítása*, azaz az erősnek mutatkozással és a megfélemlítéssel történő uralás útja, a másik pedig az *elismertség, a köztisztelet (prestige) elnyerése*, amely a csoporttagok felől érkező megbecsülésen alapul. A két státusszerzési módot eltérő pszichés és viselkedésbeli mintázatok jellemzik (Cheng & Tracy 2014): a domináns ágon a *tekintélyelvű vezetőre* hasonlító alak képe rajzolódik ki, az elismertség-alapú ágon pedig egy pozitív társadalmi kapcsolatokat fenntartó, *kompetens társadalmi problémamegoldó*.

Jelentősek a különbségek a két típus között. Először is, a köztiszteletben álló, a csoport elismerését élvező figurákat (EF) a csoporttagok barátságosnak és kedvesnek tartják, míg a domináns figuráktól (DF) inkább tartanak, sőt félnek. A csoporttagok számára az EF-k és DF-k is tettekre késznek és hatékonyak tűnnek, de a közösségvállalást (a valamilyen nagyobb szerveződés részeként való cselekvés és gondolkodás hajlamát a szeretet, a barátság, a dialógus, a gondoskodás, az egység fogalmai mentén) a csoporttagok csak az EF-knek tulajdonítják. A dominanciára hajlamos egyének önmagukat illetően az agresszív, barátságtalan, nárcisztikus és manipulatív jegyekre utaló állításokat tartják igaznak, míg az EF-k önjellemzése inkább lelkiismeretességről, barátságosságról, és önbecsülésről árulkodik – s mindkét esetben egybevág ezzel a csoporttársaik véleménye is (Cheng et al. 2010, Cheng & Tracy 2014: 10). Az EF-k a tetteikkel bizonyítják, hogy rendelkeznek az adott környezetben értékesnek tartott kompetenciákkal, és általában jellemzik őket az olyan proszociális vonások, amelyek szakértelmüket és társadalmi vonzóságukat (példaszerűségüket) mutatják: ide tartozik az önzetlenség, az erőforrás-megosztás, a segítőkészség, a tanácsadás, az erkölcsösség vagy a közjával való törődés. A domináns figurák ezzel szemben önzőn cselekszenek, hajlamosak semmibe venni a csoport jóllétét; a DF vezetők például gyakran előre sorolják a saját érdekeiket és előnyszerzésüket, mint a többiekét vagy a kollektív javak gyarapítását. A dominanciára törekvő egyéneket és vezetőket jellemzően az arrogáns és gögös beképzeltség, a hübrisz hajtja, míg az elismertségre törekvőket a saját képességeiken nyugvó, társadalmilag megalapozott, hiteles büszkeség (*authentic pride*; Cheng & Tracy 2014: 11).

E különbségeknek megfelelően a csoporttagok befolyásolása is egészen másféleképpen zajlik a dominánsan viselkedő, illetve a közmebecsülést élvező egyének részéről:

...eltérően az elismertséggel bíró egyénektől – akiknek a befolyásoló ereje a valódi meggyőzésen és példamutatáson alapul –, a domináns egyének az alárendelt csoporttagok megalkuvására és lekenyerezésére építenek, akiknek a beleegyező magatartása így inkább behódoló engedékenységből, mintsem tényleges meggyőződésből fakad (ti. az alárendelt csoporttagok azért vetik magukat alá a domináns figura akaratának, mert tartanak az alá-nem-vetődés várható következményeitől, s nem pedig azért, mert ténylegesen elfogadnák a domináns figura véleményét (Cheng & Tracy 2014: 9).

Ez a félelem- és megfélemlítés-alapú hatalmaskodás más csoporttagok felett látványosan jelenik meg a *jelenkori tekintélyelvű politikai vezetők közvetlen környezetében*, ahol az egyes posztokra kinevezettek a vezető kénye-kedve szerint bocsáthatók el, s folytonosan tarthatnak attól, hogy a domináns akarat félreértése, be nem tartása vagy az annak meg nem felelés a vezető kegyeinek és az állásuknak az azonnali elvesztésével fenyeget (lásd például a Donald Trump elnök közvetlen stábjából történt elbocsátásokat).

A tekintélyelvű hatalmat elvetőket biztathatja, hogy egyes kutatások szerint modern democráciákban a versengő vezetőjelöltek közötti választáskor a szavazói magatartás egyik legerősebb prediktora az, hogy mennyire látják kompetensnek az adott jelöltet (Kinder et al. 1980, Petersen 2016). Eszerint egy, a csoport vezetői posztjára pályázó jelölt megválasztásához az szükséges, hogy hozzáértőnek, a politikai problémák hatékonyan megoldására képesnek látszódjon – azaz a köz szemében elismerésre és tiszteletre méltónak tűnjön (vö. Cheng & Tracy 2014) – nem pedig egyszerűen erőskezűnek. Ha e meglátás helytálló, akkor a tekintélyelvű vezetővel szemben egy barátságos, lelkiismeretes, segítőkész, konszenzusos döntéseket hozó, a teljesítményével bizonyított és *a választók megbecsülését elnyerni tudó, hozzáértő figurát* érdemes kiállítani.

3. Tanulság, reménység, zárszó

„Az igaznak esze azon jár, ami helyes,
a gonoszok terve csalásra irányul.”

(Példabeszédek könyve, 12. fejezet. 5. vers)

„A jó ember az ő szívének jó kincseiből hozza elő a jókat;
és a gonosz ember az ő szívének gonosz kincseiből hozza elő a gonoszokat.”

(A Máté írása szerint való szent evangyéliom 12. fejezet, 35. vers)

„Mert ezek a szövetségek nem a fennálló törvények szerinti üdvös célokat,
hanem ezekkel ellentétes, önző szándékokat szolgáltak,
s a tagok egymásba vetett bizalma sem az isteni törvényen,
hanem sokkal inkább a közösen elkövetett törvényszegéseken alapult. ...
S nagyobb érdemnek számított bosszút állni, mint a bajt megelőzni.”

(Thukidüész: A peloponnészoszi háború, 3. könyv, 82. fejezet)

Mielőtt gondolatmenetünk lezárásához érkeznénk, tekintsük át az eddig elmondottakat (a részletes érvelést és hivatkozásokat lásd Pólya 2020 és 2019).

Az emberi faj csoportéletre specializálódott. Az emberek (többségének) politikai meggyőzésekhez való foggal-körömmel ragaszkodása is innen, a csoportvédő és csoportfenntartó hajlamokból ered. Ez a szilárd hit az alapja a csoporttagok identitásának, s ez alapozza meg a csoport politikáját és annak működtethetőségét: a belső hatalmi hierarchia kialakítását, a normákhoz igazodást, az erőforrások elosztását vagy korlátozását (az élelem, a lakóhely, a partnerek terén), a saját csoport védelmét, a csoporton kívül állók diszkriminálását, illetve a szex és az utódnemzés szabályozására való törekvést. E hajlamoknak megfelelően értelmezhetjük a jelenkori politikai véleményformálást és a szokásos államfenntartó eljárásokat is: általában az igazságszolgáltatás és a szociális háló biztosítását, a „nemzeti alapértékek” kijelölését, a családpolitikát, a lakóhelyteremtési támogatásokat és így tovább.

Fajunk evolúciós története során egy csoportnak tekintélyelvű vezetőt választania akkor volt előnyös, ha a közösséget háború és konfliktus fenyegette: a tekintélyelvű vezető fizikai és szimbolikus dominanciájával, ellentmondást nem tűrő, egyszemélyi döntéseivel, keménykezü büntetéseivel és megtorlásaival – *kényszeregyetértésben, de mégiscsak összetartotta a csoportot*, míg a veszély el nem múlt. Az autoriter vezetés fenntartásához óriási segítséget jelent – sőt az efféle vezetés előfeltétele – a tagok intenzív csoportidentitás-érzése, a mély ideológiai meggyőzésekkel rendelkezés és az e vélekedések megváltozása ellen védő pszichés és neurális mechanizmusok megléte. A kibontakozó kép szerint a *domináns, arrogáns, önhitt, manipulatív és önmaga érdekeit gyakran másoké elé helyező vezetőt a csoporttagokban élő, a külső fenyegetéstől való félelem és fenyegetettség tartja a helyén*. A csoporttagok e veszélyektől és kellemetlenségektől keresnek védelmet, emiatt remélnék támogatást a nem is annyira kedvelt, mint inkább félelmetesnek és szinte mindenhatónak hitt és remélt vezetőtől.

3.1. Egy lehetséges kommunikációs stratégia vázlata

Kérdés, hogy mindezeket az egyéni, csoportos és politikai sajátosságokat figyelembe véve *milyen kommunikációs stratégia dolgozható ki és alkalmazható a tekintélyelvű vezetőkkel és harcra hangolt, érzelmileg felkorbácsoló, megosztó retorikájukkal szemben*. Az alábbi listában összesítem a fentebb, illetve a két megelőző tanulmányban részletezett következtetéseimet és javaslataimat:

1. Az egyén politikai meggyőzései olyan, a személyes, illetve csoportidentitását megalapozó, szinte vallásos jellegű hitek és vélekedések, amelyek megváltoztatása ellen erős neurális és pszichés mechanizmusok hatnak. Ezért e hiedelmeket és az egyén politikai beállítódását a csoportján kívülről érkező érveléssel igen nehéz, esetleg lehetetlen megváltoztatni.

2. Az egyének „mély hitekből” eredő világnézetét, illetve esetleges félelmeit és fenyegetettségérzetét nem célravezető tagadni, meglétüket kiindulási alapként kell elfogadni. E tekintetben a tömegvélemény logikáját szükséges követni, nem a politikai szembenállását: fel kell tudni vállalni a félelmek elismerését akkor is, ha a politikai szereplő ezzel látszólag közel kerül a tekintélyelvű erők álláspontjához. Ha a társadalom nagyobb része tart a vélt vagy valós külső veszélyektől, akkor e félelmek kezelése nélkül nem lehet sikeres, kormányzásképes támogatottságot elnyerő politikát folytatni.
3. A politikai meggyőződéseket a csoporton belülről nagyobb eséllyel lehet megváltoztatni. Például azokban, akik egzisztenciálisan fenyegetve érzik magukat, azonosítani kell a fenyegetettségérzés pontos okát, s őket a háborús, veszélyérzetet keltő hangulattól elfelé orientálni, de az alapmeggyőződésük megváltoztatása nélkül: mérsékelni a körülmények negatív percepcióját, és békés, mégis működőképes megoldásokat kínálni a fenyegetőnek érzett helyzetekre. Valós megoldást kell kínálni a tényleges fenyegetésre, látszólagos megoldást és megnyugtatót a vélt fenyegetésekre.
4. A megosztó politikai vélekedések oppozicionális jellege és a politikai meggyőzések mélyen gyökerettségére könnyen politikai kommunikációs „csiki-csuki” helyzethez vezethet: az adott politikus egy bizonyos nézetet felvállalva vagy csak az egyik, vagy csak a másik nézet híveivel ért szót, csak az egyik oldal vélekedéseit tudja képviselni.
5. Az alapvető nézetek mentén élesen megosztott társadalomban ugyanakkor a kormányzóképeség elérése érdekében szükség lehet mindkét oldal szavazataira, azaz az egymással ellentétes vélekedések képviselőire. Ehhez általában kevés egy politikai formáció és egy vezetőfigura. Ezért hasznos lehet több, egymástól eltérő véleményű politikai és ideológiai szereplő (vezérfigura, párt, mozgalom...) explicit vagy látens szövetségbe fogása, hogy együttesen képviselhessék az eltérő vélemények nagy részét vagy mindegyikét.
6. A megosztó, harcias retorikánál nagyobb támogatást biztosíthatnak a kettéhasadt társadalom minden tagját megszólító és egy csoporttá összekovácsló, békés hangvételű üzenetek – ha a valós fenyegetettséget nem tagadják, s a vélt fenyegetettséget kezelni tudják. Az ilyen üzenetek elősegíthetik, hogy a társadalom tagjai egymást egy csoporthoz tartozónak tekintsék, s ezáltal növekedjék a társadalmi kohézió.
7. Ahhoz, hogy a tekintélyelvű, önkényeskedő vezető népszerűsége a saját hívei körében csökkenjen, *nem* autoriter jellegzetességeit, önzését és erőszakosságát kell nyilvánvalóvá tenni, hanem éppen az ezekkel ellentéteseket. Aláásni a tekintélyét: kimutatni a gyengeségét, az önállótlanágát, a még nagyobb hatalmaknak való kiszolgáltatottságát, a politikai „harcban” elkövetett kudarcait és melléfogásait, általában a hozzáértése hiányát, azaz a csoport védelmére való alkalmatlanságát.
8. A félelemmel és behódolással elfogadott vezetővel szemben célravezető a közmegebecsülést kiérdemelni képes figurát felmutatni alternatívaként. Olyat, aki barátságos, nem félelmetes; aki kompromisszumkész, nem akarnok és kíméletlen; aki szövetségeseivel egyeztetve, egyetértésben, értő vélemények és nem személyes tekintélye alapján, gőgös önhittséggel dönt. Olyat, aki társadalmi problémamegoldó és egyeztető képességeivel ki tudja vívni a csoporttagok elismerését. S olyat, aki hozzáértést és tiszteleten alapuló, valódi tekintéllyel rendelkezést kínál az erővel kicsikart uralom helyett.

3.2. Esélyek és korlátok

E kommunikációs stratégia sikerre viteléhez számos körülmény fennállása szükséges, amelyek legfőképpen:

- a. egy vagy több, a politikai színtérre kiállítható, a fenti elvárásoknak *megfelelő vezetőjelölt*,
- b. számukra *számottevő tömegmédia-támogatás*,
- c. *a társadalmi bizalom és megbecsülés elnyerése*, végül pedig az, hogy
- d. a tekintélyelvűség elleni érzület *széleskörű társadalmi elfogadottságra* tegyen szert.⁴

⁴ A megfelelő vezetőjelölt megtalálásának kérdésével itt nem foglalkozom.

3.2.1. A tömeg- és az online média szerepe

A hozzáértő vezető(jelölt)nek, hogy a társadalom tagjai megbecsülését megszerezhesse, nyilvánosan bizonyítania kell társadalmi problémamegoldó képességeit – s erre a tömegmediális elérés nyújt a leginkább lehetőséget. Azonban az olyan országokban, ahol a tekintélyelvű rezsim szorosan a felügyelete alatt tartja a közszolgálati médiumokat és a kereskedelmi médiumok jó részét, a vezetőjelöltnek a nyomtatott sajtó és az elektronikus média korlátozott használata mellett az online és (egy-egy választókörzetben) a személyes (illetve párt-)jelenlétet kell felerősítenie.

A társadalom elérése ahhoz is kulcsfontosságú, hogy a megosztottság ellen dolgozó szereplők képesek legyenek csökkenteni a társadalom fenyegetettségérzetét, *tompítani a harcias retorika érzelmi hatását*. A háborús hangvételű propaganda ellen nem könnyű tenni. S nemcsak a restségből fakadó hiszékenységre miatt, amelyet már Thukidüész is felpanaszol – „Annyira sajnálja az emberek többsége a fáradságot az igazság felderítésére”, hogy „sokkal szívesebben elfogadják azt, amit éppen hallanak” (*A peloponnészoszi háború*, I. könyv, 20. fejelet) –, hanem mert fajunk egyedeiben evolúciós alapbeállítódás, hogy a potenciálisan negatív hatású környezeti tényezőkre és ingerekre erőteljesebben figyelnek, mint a pozitívakra. Ennek vélhető oka az, hogy evolúciós történetünk (filogenezis) során a potenciális veszélyeket figyelmen kívül hagyó egyedek valószínűleg jóval hamarabb jártak sokkal rosszabbul, mint a potenciális előnyöket észre nem vevő társaik.⁵ Emiatt lehetséges, hogy a csoportot/egyént fenyegető külső körülmények réme – így az identitásukra veszélyes politikai ellenvélemények is! – intenzív negatív érzelmeket és reakciókat váltsanak ki az emberekből. Ez a negatív beállítottság (*negativity bias*, Peeters & Czapinski 1990, Tóth 2005, Vaish et al. 2008) a megosztó retorikának kedvez, amin a pozitív tartalmú üzenetekkel felül kell tudniuk kerekedni azoknak a politikai szereplőknek, akik éppen a választók félelemérzetére apelláló megosztó retorikával szemben lépnek fel. Emiatt volna nagy szükség a pozitív-negatív tartalmak terén legalább kiegyenlített, de még inkább a pozitív hangvételű, békítő üzeneteket előnybe hozó tömegmediális és online jelenlétnek.

3.2.2. A bizalom elnyerése

Az online kommunikáció előmozdíthatja a vezető(jelölt) iránti bizalom kialakulását: a választók megismerik a jelölt hivatalos programját és személyesebb oldalát is, egyfajta intimitás jegyében érzelmileg közelebb kerülnek hozzá. Ez természetes része a – média más területén, például a celebek, a filmszínészek felé szokásosan kialakuló – *parasziális kapcsolatnak* (Horton & Wohl 1956, Schartzel Dunn & Nisbett 2014). Az érzelmi közelség és a kompetencia észlelése önmagában azonban nem elegendő:

Hogy a bizalom érzése kialakuljon az emberekből, ahhoz azt is érezniük kell, hogy a kompetens figura ne csak a saját előny szerzésére használja a hozzáértését ... Azaz észlelniük kell a feljük irányuló gondoskodás jelzéseit is (Castelnuovo et al. 2017: 546).

A csoporttagoknak „a saját bőrükön”, *a tényleges erőforrás-elosztás során* (étel, pénz, dicséret...) szükséges érezniük a vezető nagylelkűségét s a velük való törődését ahhoz, hogy a bizalmuk iránta megnövekedjen. Kormányon lévő erőknek e törődés megmutatása viszonylag egyszerű feladat (vö. nyugdíjmelés, 13. havi fizetés, miniszterelnöki látogatás az árvízi gáton), ám ellenzéki pozícióból és szűkös erőforrásokkal nem könnyű nagylelkűnek és gondoskodónak mutatkozni, jóllehet némi invencióval s kisebb léptékben, lokálisan megoldható (hazai példaként lásd a Magyar Kétfarkú Kutya Párt buszmegálló-építési és járdaszépítési akcióit). Akármilyen veszélyes is a megvalósítása, a tagokról való gondoskodás – a bizalomelődés merev érzelmi-evolúciós logikája miatt – elengedhetetlen eleme a tekintélyelvű figurák elleni hatékony politizálásnak.

⁵ Kissé leegyszerűsített példával: nem elszaladni a ragadozó elől lényegesen rosszabb következményekkel járt, mint nem belakmározni az észre nem vett gyümölcsből.

Az ellenzéki gondoskodó akciók kivitelezését a regnáló politikai erők igyekezhetnek megakadályozni és ellehetetleníteni (a magyar példánál maradva: a járdafestés eltávolításával, a megálló lebontásával vagy az ellenzék által tervbe vett közhasznú cselekvés kikémkedésével és megelőző elvégzésével⁶): ez a bizalom elnyerésének evolúciós pszichológiai logikája mentén jól értelmezhető törekvés *a gondoskodásnyújtás és a hatalomgyakorlás monopolizálására*. Az efféle egykézrendszerre törekvés szélsőséges példája, amikor egy valós és súlyos veszélyforrásra (például elhúzódó természeti katasztrófára, járványra) hivatkozva a kormányzó hatalom nem riad vissza a demokratikus játékszabályok és a parlamentáris működés felfüggesztésétől, a szükségállapot bevezetésétől vagy az ellenzéki pártok és városvezetők erőforrásainak közvetlen megkurtításától sem (például az állami párttámogatások csökkentésével vagy az önkormányzatok fontos bevételi forrásainak elvételével), hogy felügyelet nélküli teljhatalmat gyakorolhasson, s ezáltal az ország egyedüli jótevőjének és megmentőjének képében tüntethesse fel önmagát. A vázolt evolúciós logikából következik, hogy a kizárólagos gondoskodó szerepében történő tetszelgés (s mögötte az erőforrás-elosztás kisajátítása) fő célja – a megfelelő kíséző propagandával is győzködött – csoporttagok bizalmának és megbecsülésének elnyerése, s végső soron a hatalom megtartása.

Azonban a csoporttagok által közvetlenül megtapasztalható – s így kommunikációs trükkökkel nem elfedhető – károkat okozó veszedelem (például egy pusztító járvány) megjelenése esetén a hatalmon lévő vezető alkalmasságának megítélése szempontjából felértékelődik tényleges materiális cselekvése, azaz az általa kifejtett és megszervezett védekezés, s kissé leértékelődik kommunikációs tevékenysége, mivel ez utóbbi nem szünteti meg a csoporttagokat sújtó bajokat. Természetesen a vezető riválisait gyengítő vagy az erősödésüket gátló politikai kommunikációs manőverek (például a valós veszélymértéket leplező, félrevezető, bűnbakkereső, manipulatív aktusok) ilyenkor is bevethetők, ám meggyőzési potenciáljuk és bizalomnövelő hatásuk kérdéses, amíg a fenyegetés nincs elhárítva, pontosabban amíg a fenyegetés elhárításában a hatalmon lévő vezető nem tud kézzelfogható eredményeket felmutatni.

3.2.3. A kompetens politizálás elvárása mint társadalmi mozgalom

Ha a regnáló tekintélyelvű hatalommal szembeni sikeres politizálás megfelelő körülményei fennállnak (alkalmas vezető, viszonylag erős médiatámogatás, elnyert társadalmi bizalom és megbecsülés), akkor kezd jelentős mértékben növekedni az esélye annak, *hogy a nem tekintélyelvű politizálás ügye társadalmi mozgalommá szélesedjen*. Ez már csak az emberi vélekedésváltoztatás lassúsága és fékezettsége miatt is elhúzódó, hosszadalmas folyamat, és kitartó fáradozást igényel a tekintélyelvű politikát meghaladni kívánó erőktől: a hozzáértés megjelenítését, a konfliktusos hangulat csitítását, a tekintélyelvű vezetőbe vetett hit lassú mállasztását és így tovább. Ha e fáradozások sikerrel járnak, s a kompetens politika kommunikálásának ismétlődő mozzanatai elkezdik meglazítani a többség tekintélyelvű vélekedéseinek szorosra húzott rögzítőcsavarjait, akkor indulhatnak be olyan nagymérvű, társadalmi felfogásbeli átalakulási folyamatok is, amelyenéről David Snow ír, Ralph H. Turner amerikai szociológust idézve:

...a társadalmi mozgalmak nemcsak strukturálisan és kulturálisan igyekeznek előidézni változásokat, de a beállítódások, a „szív és az értelem” [*hearts and minds*] vonatkozásában is. Turner (1983: 177) is ezt hangsúlyozta, amikor rámutatott, hogy bár az elmúlt évszázadok nagy mozgalmai – a rabszolgaság eltörléséért, a női választójog kivívásáért, a gyermekmunka megszüntetéséért – többnyire jelentős jogi reformokra is törekedtek, ezek a változások és kezdeményezések „elgondolhatatlanok voltak mindaddig, míg az emberek valóságról alkotott elképzeléseinek átrendezése, ez az irtózatossággal járó munka – amely milliók szívét s értelmét kellett megérintse – el nem végeztetett” (Snow 2004: 393).

6 Dezső András: Lebukott egy ellenzéki, aki szivárogtatott a Fidesznek, de tagadja. *Index*, 2019. VIII. 30., <https://index.hu/belfold/2019/08/30/lebukott/>.

Bizakodásra adhat okot, hogy a kitűzött célok végül mégis elérhetővé váltak. S bár a tekintélyelvű politikai vezetők népszerűsége korunkban szinte töretlennek, hatalmuk pedig nehezen csorbíthatónak látszik, önkényuralmi logikájukat megértve tudjuk, hogy a meghunyászkodás- és félelemalapú politikai rendszerek belülről is bomlanak, s alternatívájuk állhatatos felmutatása e rendszerek látszólagos szilárdságát kívülről is őrli. Többezer éves útmutatások jelzik, hogy a meghaladásukra, visszaszorításukra van remény. Hisz a despotaként viselkedő politikai vezetők hübrisze és mohósága lehet határtalan, az erőforrásaik pedig halmozódhatnak az égig; a Példabeszédek könyvének szavai mégis azt mondják: „Aki vagyonában bízik, az elbukik, az igaz kihajt, mint a zöld falevél” (4. fejezet, 28. vers).

Irodalom

Bernáth Gábor & Messing Vera (2015): Bedarálva. Menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 16. évf. 4. sz. 7–17. o.

Cheng, Joey T., Jessica L. Tracy & Joseph Henrich (2010): Pride, personality, and the evolutionary foundations of human social status. *Evolution and Human Behavior*, vol. 31, pp. 334–347.

Castelnovo, Omri, Micha Popper & Danny Koren (2017): The innate code of charisma. *The Leadership Quarterly*, vol. 28, issue 4, pp. 543–554.

Cheng, Joey T. & Jessica L. Tracy (2014): Toward a Unified Science of Hierarchy: Dominance and Prestige Are Two Fundamental Pathways to Human Social Rank. In: Joey T. Cheng, Jessica L. Tracy & Cameron Anderson (eds.): *The Psychology of Social Status*. pp. 3–27. New York & Heidelberg: Springer.

Horton, Donald & Richard R. Wohl (1956): Mass communication and para-social interaction. Observations on intimacy at a distance. *Psychiatry*, vol. 19, no. 3, pp. 215–229.

Jámbor András (2018): A Kétfarkú Kutya Pártot képviselő csirke történelmet csinált a köztelevízióban. *Mérce*, 2018. III. 23. <https://merce.hu/2018/03/23/a-ketfarku-kutya-partot-kepviselo-csirke-tortenelmet-csinalt-a-koztelevizoban/>.

Kinder, Donald R., Mark D. Peters, Robert P. Abelson & Susant T. Fiske (1980): Presidential prototypes. *Political Behavior*, vol. 2, no. 4, pp. 315–337.

Machiavelli, Niccolò (1513): A fejedelem (ford. Lutter Éva). Magyar Elektronikus Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/00800/00867/00867.htm>.

Manevich, Dorothy (2016): Hungarians share Europe's embrace of democratic principles but are less tolerant of refugees, minorities. Pew Research Center, 30 September 2016, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/09/30/hungarians-share-europes-embrace-of-democratic-principles-but-are-less-tolerant-of-refugees-minorities/>.

Messing, Vera & Bence Ságvári (2016a): *Still divided but more open, Mapping European attitudes towards migration*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.

Messing Vera & Ságvári Bence (2016b): „Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk” A magyarországi idegenellenesség okairól. *socio.hu*, 2016/2. szám, doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.17.

Peeters, Guido & Janusz Czapinski (1990): Positive-negative asymmetry in evaluations: The distinction between affective and informational negativity effects. *European Review of Social Psychology*, vol. 1, no. 1, 33–60.

Petersen, Michael B. (2016): Evolutionary Political Psychology. In: David M. Buss (ed.): *Handbook of Evolutionary Psychology*, vol. 2, pp. 1084–1102, Hoboken, NJ: Wiley.

Polimeni, Joseph & Jeffrey P. Reiss (2006): The First Joke: Exploring the Evolutionary Origins of Humor. *Evolutionary Psychology*, vol. 4, pp. 347–366.

Pólya Tamás (2019): Meghaladható-e a tekintélyelvű politikai vezetők megosztó retorikája? Evolúciós pszichológiai elemzés és kommunikációs stratégiai vázlat I. *Médiakutató*, 20. évf. 4. sz. 7–18. o.

Pólya Tamás (2020): Autoriter vezetők, politikai kommunikáció, identitás és csoporttagság evolúciós pszichológiai szemszögből. Átjuthatnak-e ellenvélemények a politikai meggyőzések neurális védőbástyáin? *ME.dok, Média-Történet-Kommunikáció*, XV. évf. I. sz. 5–30. o.

Rasmussen, Raea & Jacob Poushter (2019): People around the world express more support for taking in refugees than immigrants. *Pew Research Center*, 9 August 2019, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/08/09/people-around-the-world-express-more-support-for-taking-in-refugees-than-immigrants/>.

Schartel Dunn, Stephanie G. & Gwendelyn S. Nisbett (2014): Parasocial Interactions Online: Candidate Intimacy in Webpages and Facebook. *The Journal of Social Media in Society*, vol. 3, no. 2, <https://thejsms.org/index.php/TSMRI/article/view/78>.

Snow, David A. (2004): Framing Processes, Ideology, and Discursive Fields. In: David A. Snow, Sarah A. Soule & Hanspeter Kriesi (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*, pp. 380–412. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Thukidüész (1999): *A peloponnészoszi háború* (ford. Muraközy Gyula). Budapest: Osiris.

Tóth Péter (2005): Miért vonzó a rossz hír? Az adaptív algoritmusok szerepe a médiahasználó választásában. *Médiakutató*, 6. évf. 4. sz. 7–32. o.

Vaish, Amrisha, Tobias Grossmann & Amanda L. Woodward (2008): Not all emotions are created equal: the negativity bias in social-emotional development. *Psychological bulletin*, vol. 134, no. 3, pp. 383–403.

Abstract in English

Can the divisive rhetoric of authoritarian political leaders be overcome?

An evolutionary psychological analysis and proposals for a communication strategy II.

Authoritarian political leaders' divisive rhetoric seems to rely on our proclivities and mechanisms developed in the course of human evolution. One's political beliefs are both fundamental to and instrumental in securing one's attachment to a group and thus in maintaining a stable identity. That explains why humans are open to political messages that reassure them about group affiliation, so much so that it is very difficult to change their political beliefs by offering them educative facts or information different from their own views (cf. 2020, 2019). However, once the inner logic of authoritarian politicians' hostile and divisive rhetoric is laid bare, that kind of rhetoric becomes susceptible to be dismantled and overcome by those wanting to reject it. In my previous papers, I tried to identify the main obstacles of and chances for such anti-authoritarian communicative efforts. This article specifies further crucial elements of this integrative, peaceful communication approach—e.g. addressing the whole electoral group and forming alliances that cover differing electoral views—and discusses the differences between dominant and competent leaders.

Keywords: conciliatory political rhetoric, dominance versus prestige in rank acquisition, evolutionary psychology, group cohesion, political alliances, political communication, social rank

Pólya Tamás a PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének oktatója, doktori fokozatát a PTE Kommunikációtudományi Doktori Iskolájában szerezte. Érdeklődési körébe tartozik az online és az offline személyközi kommunikáció pragmatikája, vizuális szemiotikai és ideológiakritikai kérdések, illetve a digitális médiumhasználat és a videojátékok fogalmi és empirikus elemzési lehetőségei. Legutóbbi írása a *Médiakutató*-ban: „A videojátékok mint történetmesélő mászókkák és a médiaszöveg-fogalom” (2020. tavasz).

Vicsek Ferenc

Tájékoztatás kontra tájékozottság

A politikaipropaganda-indikátor pilot projekt

A politikaipropaganda-indikátor (Political Propaganda Indicator, PPI) létrehozásával arra teszünk kísérletet, hogy a Freedom House (2019) demokráciaindexé vagy a Transparency International korrupcióérzékelési indexé mintájára olyan mérőszámot hozzunk létre, amely az információs rendszerek feletti hatalommal való visszaélést jelzi. A Dimenzió Média Alapítvány, a Závecz Research Institute és a Mérték Médiaelemző Műhely Vicsek Ferenc kezdeményezése nyomán dolgozta ki azt a mérési módszert, amellyel bemutatható, hogy a politikai propaganda fegyvertárának összehangolt alkalmazásával milyen mértékben téríthető el a társadalmi tudat a tényekből összerakható valóságképtől. E megközelítés abban tér el a korábbi vizsgálatoktól, hogy nem a tájékoztatási rendszer egyes elemeit vizsgálja, amikor a demokratikus feltételek teljesülését elemzi, hanem a tájékozottságot. Azt méri, hogy a közösség mennyire kiszolgáltatott a politikai propagandának.

Kulcsszavak: agymosás, fake news, közösségi hálózatok, médiarendszer, médiaszabályozás, propaganda, sajtószabadság, tájékoztatáspolitikai, tájékozottság

Bevezetés

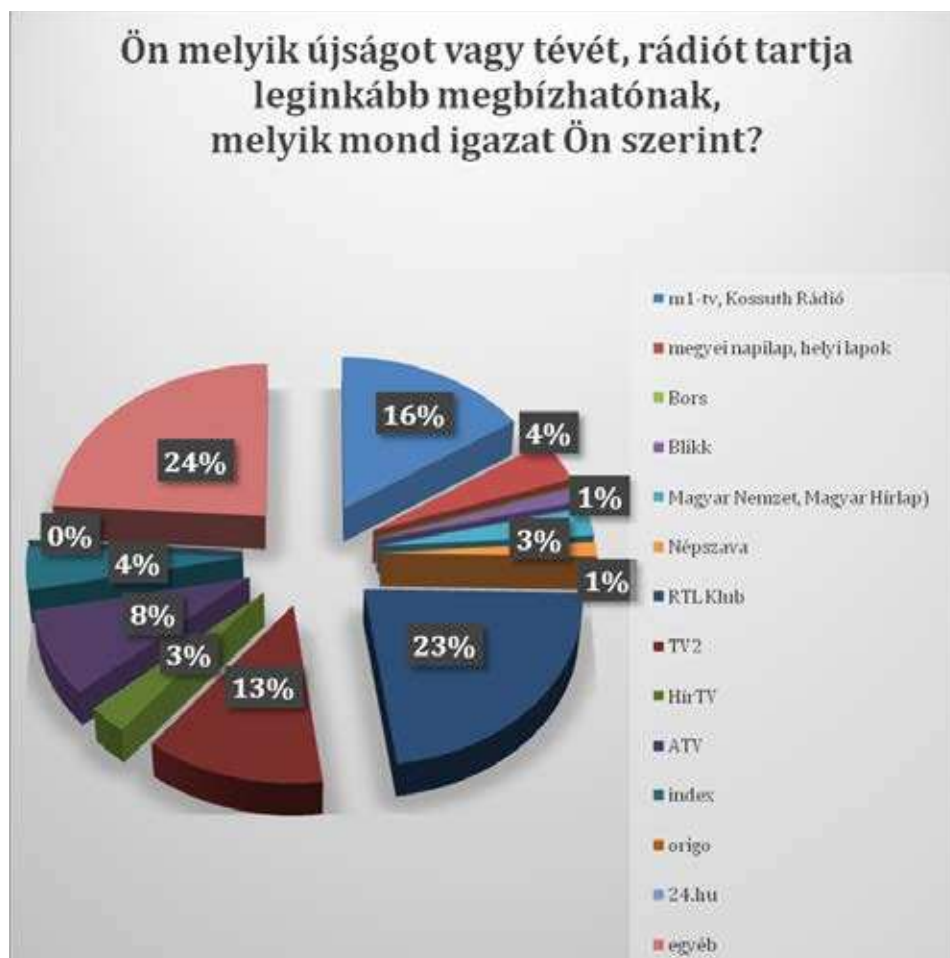
Thomas Jeffersonnak tulajdonítják a mondást: Az információ a demokrácia valutája. Martin József Péter (2019) szerint pedig kéz a kézben jár a sajtószabadság korlátozása és a korrupció. Kéz a kézben a lejtőn – írja találóan a Médiakutatásban megjelent tanulmányban, arra is rámutatva, hogy a sajtószabadság korlátozása elemi szükséglete a korrump hatalomnak. A Mérték Médiaelemző Műhely (2017) több tanulmánya mutatja be, hogy a törvényhozás a médiahatóság, a médiafinanszírozás, a médiaszabályozás átformálásával miként alakította propagandagépezetté a magyar tájékoztatási rendszer jelentős részét. A politikaipropaganda-indikátor bevezetését a közösségi hálózatok elterjedése is indokolja, mert azok alapjaiban változtatják meg az információáramlás és így az informálódás természetrajzát. A kutatás során bebizonyosodott, hogy vannak olyan hamis, az érintettek által és pártatlan médiumok által cáfolt állítások, amelyekről 2019 nyarán, Magyarországon tíz megkérdezettből csaknem öten hitték azt, hogy azok tényszerű kijelentések voltak.

A politikaipropaganda-indikátor (Political Propaganda Indicator, PPI) egy új mérőszám annak azonosítására, hogy a propaganda fegyvertárának összehangolt és egyirányú bevetésével mennyire téríthető el egy-egy közösség vilásképe a propagandaarzenáltól független, kiegyensúlyozott információkból kirajzolódó világtól. Arról tájékoztat, milyen arányban hoznak döntéseket a polgárok manipulált, a politikai akarat kiszolgálására terjesztett, többnyire kifejezetten a közönség félrevezetésére publikált információk, illetve a fontos információk hiánya alapján, például annak köszönhetően, hogy a hatalom visszaél az információk áramlása felett kialakított befolyásával. A PPI azt érzékelteti, milyen mértékben vált a médiarendszer a hatalmi centrum propagandaüzeneinek kiszolgálójává. Nem méri az üzenetek igazságtartalmát, de segít annak megítélésében, hogy a szabad választásokhoz nélkülözhetetlen független, szabad, sokoldalú tájékozódás feltételei milyen mértékben sérülnek.

Ennek érdekében megvizsgáltuk a médiafogyasztási szokásokat abból a szempontból, mennyire volt hatékony a médiakínálat átalakítása. Azt kérdeztük: Ön melyik újságot vagy tévét, rádiót tartja leginkább megbízhatónak, melyik mond igazat Ön szerint? (lásd az 1. ábrát). A pilot projekt adatainak pontosítása ebben a kérdéskörben

is fontos lenne. Nagyobb minta és több oldalról megfogalmazott kérdések igazolhatnák vagy cáfolhatnák a most egyértelműnek látszó képet arról, hogy a megkérdezettek nagyjából negyven százaléka a kormányzati média gépezet hírforrásait tekinti hitelesnek. (A KESMA-lapok mindegyikére nem is kérdeztünk rá tételesen.)

1. ábra

A szólás szabadsága haldoklik – fogalmazott 2019. december elején az Európai Parlament képviselője, Ramona Strugariu, a Center for Independent Journalism és European Center for Press and Media Freedom *Newsocracy* című közös rendezvényén Budapesten, ahol a téma a közszolgálati médiumoknak a politikai befolyástól való megvédése volt (Newsocracy 2019). A sajtószabadság, a szólásszabadság állapotának kutatói a folyamatot a hírforrások, a médiumok szabályozása felől közelítik meg, illetve a média függetlenségének garanciáit a törvényi előírásokon kérik számon. A politikai propaganda-indikátor az ellenkező irányból közelít: a tájékoztatási rendszert a végeredmény felől nézi. Azt teszi láthatóvá, milyen a tájékozottság minősége. Azt tapogatja le, mennyire tartható kézben az információs rendszerek feletti uralommal a tömegek tájékozottsága. A demokratikus rendszerekben a hatalom gyakorlásához a felhatalmazást a választásokon szerzik meg a szereplők, a választók pedig nagyrészt a médiából szerzik az ismereteket a felelős döntéshez. Richard Stengel (2018) már úgy fogalmaz: elvesztettük a hamis információk elleni háborút. Részben annak kapcsán gondolja ezt, hogy az internetes hálózatokra fejlesztett alkalmazások, a közösségi hálózatok alapjaiban változtatták meg a média működését. A nagy munkával, óriási médiaszervezetekkel valamennyire rendezett, szerkesztett információk világát felváltotta az információs túlkínálat, amiből információs káosz lett. Ez is technikai forradalom, egy korszakhatár, amely új megközelítéseket kíván.

A PPI pilot projekt

A kutatócsoport (Megyeri Klára, Polyák Gábor, Vicsek Ferenc, Závecz Tibor) a felmérés módszertanának kidolgozására az iterációs megközelítést választotta. Viszonylag hamar kiderült, hogy a források nem lesznek elegendők a széles körű és minden részletre kiterjedő adatfelvételre. Első nekifutásra is lett volna több mint száz kérdés; ezek persze kisebb csoportokba szedve tapogathatták volna le a migráció, az unió, a korrupció, az egészségügy, a szegénység, az akadémia, a CEU, az alkotmányosság, az infláció, a gazdaság, a családtámogatás, a sporttámogatás és a jelentősebb közéleti szereplőkkel kapcsolatos politikai propaganda által diktált képet, illetve ehhez képest a hiteles forrásokból reprodukálható valóságot. Nagyobb költségvetéssel alkalmunk lett volna a regionális és a generációs, illetve az egzisztenciális mintázat alaposabb feltérképezésére is. A kiterjedt kutatás költségkeretének azonban csak alig tizede állt a rendelkezésünkre. Ezért a programban részt vevő Dimenzió Média Alapítvány csak egy pilot projekt elvégzéséhez járult hozzá, feltételezve, hogy az első eredmények már elegendő alapot teremtenek egy nagyobb *fundraising* akcióhoz.

A kérdések összeállítása során tekintettel kellett lennünk arra is, hogy jól elválasztható legyen a politikai közbeszéd és a politikai propaganda. Az oldalsemlegességet is alapvető tudományos kötelezettségnek tekintettük. Ha a politikai propagandára fordított összegeket a politikai oldalak szerint arányosítjuk, akkor a kérdésekben nagyjából négy az egyhez lett volna a helyes arány, de ennél nagyobb arányban választottunk kérdést a mintába az ellenzék propagandaüzeneteiről. Célja volt a pilot projektnek annak felderítése is, milyen jellegű témaköröknél várható el a megkérdezett alanyoktól, hogy legalább kísérletet tettek egy-egy fontos hír hitelességének megítélésére. Figyelembe kellett vennünk, hogy a minta, vagyis a megkérdezettek száma sem lehet sztenderd nagyságú, mert a költségvetési korlát a nagyobb minta esetén csak kevesebb kérdés feltevését fedezte volna. A szakmai konszenzus egy pilot projekt esetében az 500 fő lett. A vizsgálatot úgy kellett felépítenünk, hogy a közvélemény-kutatók leterheltségét is figyelembe vegyük. Nagyon messzire nem nyúlhattunk vissza a múltba a kérdésekkel, mert akkor a politikai napirendről már régen lekerült ügyek esetében könnyen feledésbe merülhettek az emlékek. Emellett a nagyon friss ügyek esetében kalkulálnunk kellett a társadalmi percepciók idővel, amely alatt a viszonylag széles rétegeket is elérhetik a propaganda akciókkal terjesztett információk.

A vizsgálat telefonos megkérdezéssel, 2018 áprilisában történt. (A megkérdezettek száma: 500 fő, akik együttesen az ország 18 éves és annál idősebb lakosságát képviselik életkor, nemi hovatartozás, iskolai végzettség és településtípus szerint. A közvélemény-kutatás során kapott adatok 500 fős mintánál legfeljebb plusz-mínusz 3,5 százalékkal térhetnek el attól, amit akkor kaptunk volna, ha minden választókorú személyt megkérdeztünk volna az országban.) A kérdések ennek az időszaknak a jellegzetes politikaipropaganda-üzeneteit tartalmazzák. A költségvetési korlátok miatt le kellett mondanunk a nemzetközi összehasonlítás lehetőségéről. Több ország adatainak összehasonlítása egyértelművé tette volna, hogy a nemzetközi folyamatokról milyen mértékben tér el az egyes államok polgárainak véleménye. Ezzel a politikai propaganda hatásfoka nemzetenként lett volna vizsgálható, hiszen a politikaipropaganda-indikátor bevezetésének célja olyan egységes módszertan, mérési, értékelési modell kidolgozása, amellyel összehasonlíthatóvá válik térben és időben, kampányonként és együtt a politikai propaganda közvéleményre gyakorolt hatása. Olyan adatbázist kívánunk létrehozni, amely alapján megítélhető, hogy az egyes társadalmakban, közösségekben mennyire terjedtek el a politikai propaganda üzenetei, miként alakítják át a közösség világgépét a hírek és milyen mértékben az álhírek, milyen mértékben formálják a közösség véleményét, akaratát, döntéseit a tudatosan terjesztett hamis információk, a szándékos félrevezetések, illetve mennyire válik veszélyessé a tájékoztatatlanság.

Korábban mintha senki nem vizsgálta volna a dezinformációs mechanizmusokat *az eredmény felől, a választói akarat feletti befolyás mértéke felől*. A közös mérőrendszer lehetőséget ad a demokratikus védelmi mechanizmusok beindítására, illetve idejében jelezheti a demokratikus tájékoztatási normák sérülését a demokratikus értékeket őrző szervezeteknek. A PPI olyan mérőszám, amely megmutatja, hogy mennyire kiegyensúlyozott a küzdelem a vizsgált közösségekben a politikai propaganda és a független tájékoztatás versenyében. A PPI a kommunikációs manipuláció hatékonyságának indexe. A XXI. században, az új médiarendszerek elterjedésével a feje tetejére állt a tájékoztatás. Elválik egymástól a valóság és a percepció. Az új eszközök és elterjedtségük a manipulációs lehetőségek új perspektíváit nyitották meg. A politikaipropaganda-indikátor bevezetésével legalább

részleges tisztánlátás vagy látáskorrekció érhető el. Az Unió Bizottságának és más nemzetközi szervezeteknek nincsenek olyan mérőszámaik, amelyekkel jellemezhető volna a tájékoztatás és a tájékozottság állapota. Ahogy a korrupciós index (Transparency International 2019) sem a korrupciós esetek számát méri, hanem érzékelési index, vagyis a korrupciós érzetet mutatja meg, úgy a PPI is az érzékelési adatokból állítana össze rangsort.

Az internet következményeiről ezt írja Bajomi-Lázár Péter (2019):

A helyzetet tovább rontja, hogy az újságírók mind jobban elveszítik információs kapuőri szerepüket is, és az online társas médiumokon – a Facebookon, a Twitteren, az Instagramon – maguk a politikusok válnak hírközlővé. A kényelmetlen ügyeket feszegető újságírókat megkerülve, közvetlenül kommunikálnak választóikkal. A politikusok és a választók közötti szüretlen (politikai) kommunikáció nemcsak az újságíró munkáját iktatja ki, hanem a pártét is. ... Csakhogy ez egyet jelent azzal is, hogy a kulturális elitek elveszítették a kommunikáció feletti kollektív ellenőrzésüket. A kommunikált üzenetek mennyisége nőtt, de minőségük romlott. Az online fórumokon folyó beszéd színvonala közmondásosan rossz. Az információkat ma valóban könnyebb fellelni, ám megbízhatóságuk csökken. Napjainkban ráadásul nemegyszer a kormányzat által fizetett bértrollnokok lehetetlenítik el az érdemi közbeszédet, s ezzel nemegyszer a jó szándékú választópolgárt is arra készítik, hogy távol tartsa magát az online politikai vitáktól.

Eredmények

A Závecz Research által végzett reprezentatív telefonos közvélemény-kutatásban megkérdeztünk 500 embert, azt vizsgálva, hogy Magyarországon milyen széles körben terjedtek el és lettek elfogadottak azok a politikai propaganda által terjesztett hírek, amelyeket korábban több hiteles forrás cáfolt, tehát ellenőrizhetően nem tényeken alapulnak, hanem a propagandakampányt szolgálják. Azt vizsgáltuk, a nyilvánosságban milyen széles körben találtak egy-egy propagandakampány állításaival a megkérdezettek, illetve milyen mértékben tartották igaznak a propagandakampányból hozzájuk eljutott állításokat. Nem vizsgáltuk a kérdések igazságtartalmát. Arra törekedtünk, hogy a politikai paletta minden oldaláról szerepeljenek állítások. Tudomásul vettük a pilot projekt korlátait, vagyis azt, hogy a rendelkezésünkre álló forrásokból csak 15 állítással kapcsolatban tudtuk a legfontosabb paramétereket tisztázni. Azt is megnéztük, hogy a sajátos magyar médiarendszerben milyen arányban nem értesültek fontos és több hitelesnek tekinthető forrásban igazolt hírekről a választók, illetve milyen mértékben tartják igaznak azokat az állításokat, amelyeket elhallgattak előlük, amelyekkel tehát nem találkozhattak korábban, noha azok hírértéke a közlést indokolta volna.

A PPI három fő csoportot különböztetett meg. A politikai propaganda-indikátor *alfa változatában* olyan kérdések társadalmi fogadtatását vizsgáltuk, amelyeknél egyértelműnek látszott, hogy a kampány célja a tényektől jelentős mértékben független közösségi képzet kialakítása volt.

Két dimenzióban vizsgáltuk az állításokat. Egyrészt azt néztük meg, hogy a megkérdezettek találtak-e a hírrel, másrészt azt, hogy hitelesnek tartják-e az állítást. A már részletes és nagyobb költségvetésből gazdálkodó kutatásnál legalább 100 kérdést kell feltenni, amelyek között bőségesen lesz hely és idő az olyan állítások, kérdések megfogalmazására is, amelyek semmilyen módon nem kérdőjelezhetők meg – például hogy nem lapos a Föld –, mert ezek a kérdések segítik a válaszok értékelését. Ha vannak a felmérésben triviális kérdések, akkor azok igazolhatják a mintaválasztás normalitását. A bővített, tehát már nem pilot projekt keretében végzendő kutatás több lehetőséget kínál a szociológiai háttér részletesebb elemzésére. Ezúttal sem a régiókra, sem az egzisztenciális körülményekre nem volt alkalmunk részletekbe menően kitérni, pedig nagyon fontos lenne tudni, hogy mely országrészek, mely korosztályok, mely pártok támogatói, milyen jövedelmi csoportok milyen típusú politikai propagandával szemben kritikusabbak, illetve melyek érnek el könnyen és milyen körben nagy hatást.

A politikai propaganda-indikátor telefonos kérdéseinek/állításainak másik csoportjával a *béta változatban* „az információs fekete lyuk” méretének felderítése volt a feladat. Olyan állításokat ismertettünk a telefonos

interjúk során, amelyekről hallgatott a propagandamédia. Azt vizsgáltuk, milyen mértékű volt e hírek kapcsán a tájékozatlanság.

A politikai propaganda-indikátor *gamma változata* részben egy karaktergyilkossági akció hatékonyságát mérte, részben a pozitív propaganda hatását egy olyan esetben, amikor a parlamenti csaták kudarcainak enyhítéséhez volt szükség egy kampányra. A mellékelt néhány diagram ezeket az összefüggéseket mutatja. A számok és összefüggések első értelmezési kísérlete alább olvasható.

A kérdezőbiztosok által megfogalmazott állítások:

1. Éhezettek a határon az átmeneti zónában menekült gyermekeket (Béta)
2. Soros György szervezi a migránsok szállítását Európába (Alfa)
3. Az Európai Unió szervezi a bevándorlást (Alfa)
4. Brüsszel az Unióban szabadon használható bankkártyát ad a migránsoknak (Alfa)
5. Brüsszel nem akarja megfékezni a bevándorlást (Alfa)
6. 35 ezer ember hamarabb halt meg Magyarországon, mert nem jutott idejében orvosi ellátáshoz (Béta)
7. Tömegesek a felmondások az állami szektorban a túlórátörvény elfogadása óta (Béta)
8. Orbán veje, Tiborcz István törvényt sértett uniós pénzek felhasználása során (Béta)
9. Mészáros Lőrinc vagyona valójában Orbán Viktor vagyona (Gamma)
10. Kiszolgáltatottá, Putyin adósává teszi Magyarországot az új atomerőmű (Béta)
11. Magyarország védi meg Európát a bevándorlástól (Gamma)
12. Az Európai Ügyészséggel el akarja venni az ország önállóságát Brüsszel (Alfa)
13. Hadházy Ákos meggyilkolta a szomszédját, és hatalmas tolnai földmulyik részese (Gamma)
14. A túlórakeretek felemelése a munkavállalók érdekeit szolgálja (Alfa)
15. Az uniós határvédelem nem engedné, hogy magyar katonák védjék a határainkat (Alfa)

A telefonos közvélemény-kutatás során az állítások részben keverve, és nem csoportosítva hangzottak el, ezzel is kerülve a kérdések révén esetleg sugallt utalást a válaszokra. A cikk olvasója számára – leginkább a könnyebb-ség kedvéért, illetve annak igazolására, hogy milyen információk állhattak a közönség rendelkezésére, milyen üzenetekkel találkozhattak a polgárok a mindennapi tájékozódás során – minden kérdéshez mellékelünk rövid háttérrel. Ez megvilágítja, mi a különbség a sokoldalú tájékozódás lehetőségeivel élő polgárok információs bázisa és az átlagos informáltság között. A mellékletben összegyűjtöttünk cikkeket, amelyek részben tiszta forrásai az állításoknak, részben esetleg hatásos cáfolatai a politikai propaganda kijelentéseinek. Illusztrációnak bemutatunk ilyen gyűjtéseket, de a terjedelmi korlátokra tekintettel több esetben csak linket mellékelünk a háttér eléréséhez.

A vizsgálat célja a politikai propaganda általános tájékozottságra gyakorolt hatásának mérése. Abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a propagandakampányok célja éppen a tájékozottság befolyásolása. A *politikai propaganda-indikátor alfa esete* azt mutatja meg, hogy tíz megkérdezett emberből átlagosan hányan tartanak valósnak egy, a politikai propaganda középpontjában szereplő hírt. A 2. kérdés esetén (Soros György szervezi a migránsok szállítását Európába) a megkérdezettek 82 százaléka találkozott az állítással (lásd a 2. ábrát), és 44 százalékkuk tartotta igaznak (lásd a 3. ábrát). A PPI értéke így 4,4. Ha mindenki úgy gondolná, hogy Soros György szervezi a migránsok Európába szállítását, akkor az érték 10 lenne. Ha senki sem tartaná hitelesnek az állítást, akkor a mutató értéke zéró lenne.

A 2. kérdés esetében még tovább árnyalja a tájékozottság profilját, hogy itt a politikai propaganda színpadán csaknem egyedül szerepelt a kormánykoalíció, mert az ellenzék hamar kiszállt a kampánycsatákból, reménytelennek ítélve ezen a fronton az összecsapásokat. Vagyis többnyire a független média és a propagandagépezet csapott össze – ezzel az eredménnyel. Az 5. kérdés esetében (Brüsszel nem akarja megfékezni a bevándorlást), a PPI értéke 6,5: a megkérdezettek 65 százaléka tartotta igaznak, hogy Brüsszel nem akarja megfékezni a bevándorlást (lásd az 5. ábrát). A politikai propaganda mezőben ez nem két kampány csatájának az eredménye, mert az amúgy Brüsszel által cáfolt állítással kapcsolatban nem használt kampány-eszközöket az unió. Az állítások és az ellenállások vagy cáfolatok megtalálhatóak a Fidesz honlapján, az origo.hu honlapon, illetve az Európai Unió honlapján (Kovács 2019, Európai Bizottság 2019). Egymással szöges ellentétben álló kijelentések esetén nem vizsgáltuk, melyik tekinthető ténynek és melyik politikai propagandának, csupán azt mutatjuk be, hogy amelyik nézet, álláspont mögött fedezhető fel egy hatékony propagandagépezet munkája, és hogy ott annak a nézetnek az elterjedtsége milyen mértékű.

Kérdésekre lebontva az. 1. táblázatban olvasható eredményekre jutottunk:

1. táblázat

	Találkozott az állítással (%)			Igaznak tartja (% azok körében, akik találkoztak vele)			Igaznak tartja (összes megkérdezett, %)
	találkozott	nem találkozott	nt/nv	igaznak tartja	nem tartja igaznak	nt/nv	
Éheztek a határon az átmeneti zónában menekült gyermekeket	34	62	4	40	43	17	14
Soros György szervezi a migránsok szállítását Európába	82	14	4	44	41	15	36
Az Európai Unió szervezi a bevándorlást	56	38	7	52	35	13	29
Brüsszel az Unióban szabadon használható bankkártyát ad a migránsoknak	74	22	4	70	19	11	52
Brüsszel nem akarja megfékezni a bevándorlást	77	19	4	65	24	11	50
35 ezer ember azért halt meg hamarabb Magyarországon, mert nem jutott idejében orvosi ellátáshoz	50	46	5	72	17	11	36
Tömegesek a felmondások az állami szektorban a túlóratörvény elfogadása óta	46	50	4	65	22	13	30
Orbán veje, Tiborcz István törvényt sértett uniós pénzek felhasználása során	58	36	6	64	13	23	37
Mészáros Lőrinc vagyona valójában Orbán Viktor vagyona	57	36	7	57	19	24	32
Kiszolgáltattá, Putyin adósává teszi Magyarországot az új atomerőmű	54	38	7	61	25	14	33
Magyarország védi meg Európát a bevándorlástól	78	17	5	61	33	6	48
Az Európai Ügyézséggel el akarja venni az ország önállóságát Brüsszel	52	40	8	50	33	18	26
Hadházy Ákos meggyilkolta a szomszédját, és hatalmas tolnai földmulyik részese	23	72	5	34	42	24	8
A túlóra keretek felemelése a munkavállalók érdekeit szolgálja	63	32	5	30	57	13	19
Az uniós határvédelem nem engedné, hogy magyar katonák védjék a határainkat	43	53	4	48	33	19	20

Annak illusztrálására, hogy milyen erős a politikai propaganda hatása, íme néhány ábra:

2. ábra

Azokban az esetekben, amikor az országos kampány és a kormányzati akciók egymást erősítik, a politikai propaganda hatása sokkal erősebb.

3. ábra

A kérdések jelentős részében országos óriásplakát-kampányok egy-egy állításának társadalmi befogadását vizsgáltuk: milyen széles körhöz jutottak el az üzenetek (2. ábra), és azokat mennyire tartották igaznak vagy hamisnak a megkérdezettek (3., 5. és 6. ábra). Soros György kulcsszerepet játszott a politikai kampányokban (3. ábra), így a kutatásban is több kérdéssel merült fel a neve. Brüsszel is gyakran szerepelt megszemélyesítve a politikai kampányokban mint a migránsáradat felelőse (4., 5. és 6. ábra).

4. ábra

5. ábra

6. ábra

7. ábra

A határvédelemből a magyar katonák kizárása mint állítás azért jó lehetőség a propaganda hatékonyságának mérésére, mert több illetékes uniós fórum is kategorikusan cáfolta ezt a felvetést, ám kijelentéseik semmit nem módosítottak a politikai propagandán (7. ábra).

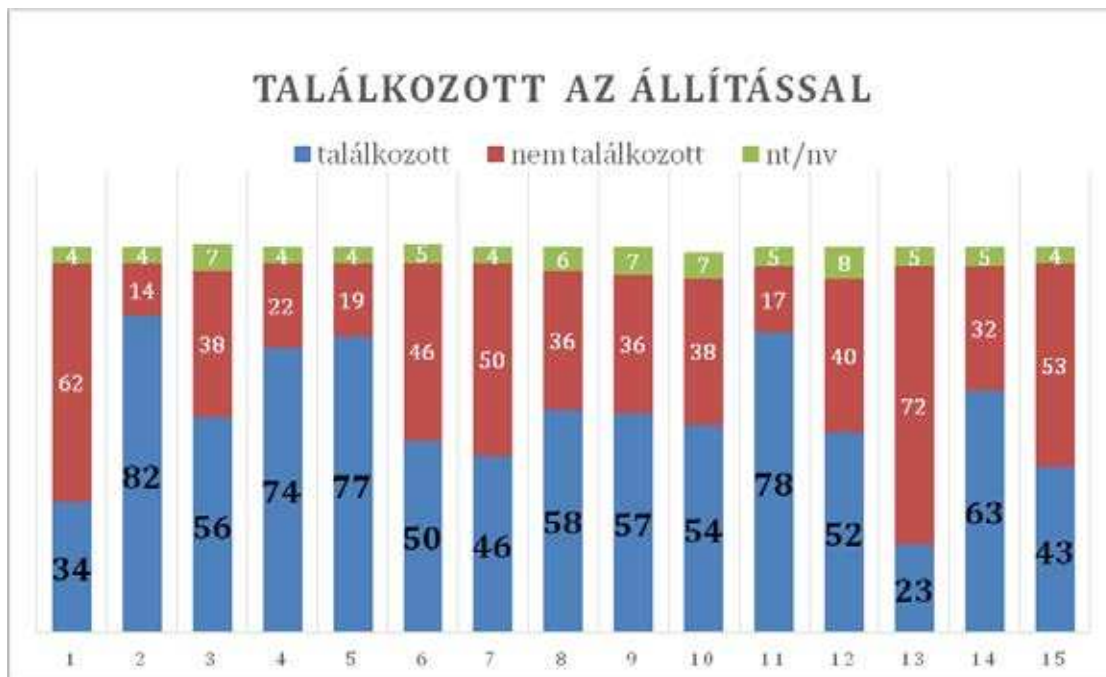
8. ábra

Az Unióval kapcsolatos hírek esetében a PPI értéke nagyobb, mint 5. A megkérdezettek több mint fele igaznak tart olyan állításokat, amelyeket maguk az érintettek is több fórumon cáfoltak, de propagandakampányt nem indítottak a propagandakampánnyal szemben, hogy cáfolják az ellenük megfogalmazott vádakát. A magyar médiarendszer és az azzal szorosan együttműködő propagandarendszer eredményes munkája nyomán a népesség több mint fele valósnak tart olyan állításokat, amelyek igazolása nehezen végezhető el.

Az adatok – összesített ábrán mutatva – láthatóvá teszik azt a sávot, ahol a politikai propaganda működik (lásd a 9. és a 10. ábrát). Az oszlopok azt is szemléltetik, milyen széles körben mutat fogékonyságot a társadalom a politikai propaganda által kínált valóságértelmezésre. Az állítások a korábban sorszámozott sorrendben szerepelnek.

9. ábra

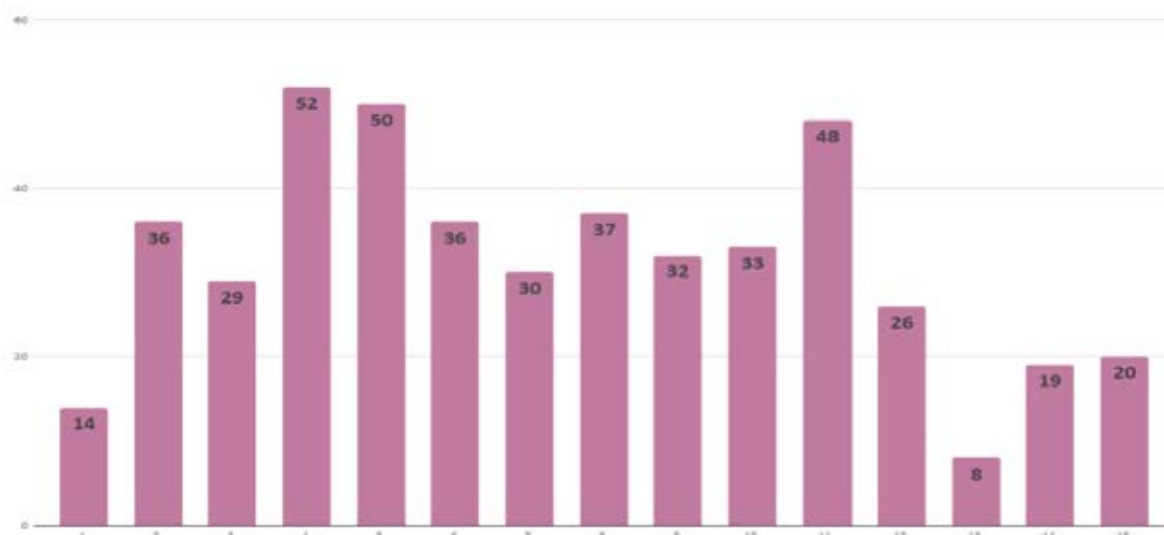
10. ábra

A politikai propaganda-indikátor azt mutatja: propagandaeszközök hatékony használatával elérhető a közösségben, hogy sokszorosan cáfolt állításokról is azt gondolja a megkérdezett tíz emberből átlagosan legalább négy, hogy igaz. Létrehozható a csalfa valóságkép. Nincsenek korábbi időszakról szóló hasonló adataink, de a kétezerhúsas évekre kulcskérdéssé vált, hogy elválasztható-e a valóság és a politikai propaganda által előállított alternatív valóság. A demokratikus modellben a tömegekre, a választási eredményekre hivatkozva születnek döntések, de a pilot projekt adatai arra utalnak, hogy a tömegek könnyen megvezethetőek az olyan társadalmakban, amelyekben a hatalom az ellenőrzése alá vonja a médiumok jelentős részét.

Fontos adatsor, hogy mennyire volt eredményes a politikai propaganda a teljes mintához képest (lásd a 11. ábrát). Ha mindenki találkozott volna minden állítással, akkor nem lenne különbség a két adatsor között. Azokat az állításokat, amelyek csak kisebb közönséghez jutottak el, eleve kevesebben tarthatják igaznak, hiszen fogalmuk sincs róla.

11. ábra

A politikai propaganda-indikátor másik típusa azt mutatja meg, hogy tíz megkérdezett közül hányan *nem tudnak* lényeges, de a hatalom számára kínos hírekről, valószínűleg azért, mert azokat elhallgatták előlük, vagyis milyen arányban nem értesül fontos hírekről a társadalom. Így például a megkérdezettek 34 százaléka nem értesült arról, hogy éhezhetnek gyerekeket a határon (lásd a 12. ábrát). Ennek a kérdésnek a háttérben is több nemzetközi szervezetenél kezdeményezett akció húzódik meg, a Helsinkai Bizottság lépett fel a tranzitónában éheztetett családok érdekében, és a kötelezettségszegési eljárások keretében több alkalommal szólították fel a magyar kormányt, hogy tegyen eleget a nemzetközi emberi jogi megállapodásoknak. Bőven volt lehetőség a széleskörű tájékozódásra, de a magyar tájékoztatási rendszer és a politikai propaganda együttes hatására a magyar tájékozottság mértéke ebben az ügyben is karakteres. Az Európai Emberi Jogi bíróságnak már formalevele volt, hogy kötelezze a magyar államot az éhezés felszámolására, de a propagandafórumok alig foglalkoztak a témával.

Egy másik eset vizsgálja meg teljesen a helyzetet, mert bemutatja, hogy hány gyermek van a tranzitónában, és közülük hánynak a családja nem kap enni, miközben a gyermekek kapnak, illetve melyik gyermek eszi meg a szülei elől a napi adagot. Együtt éheznek, mert egy család kap annyi táplálékot, amennyi a gyerekeknek sem elég (lásd a 12. ábrát).

12. ábra

A megkérdezettek 46 százaléka nem találkozott a hírrel, hogy 35 ezer ember hal meg hamarabb Magyarországon, mert nem jut idejében megfelelő egészségügyi ellátáshoz (lásd a 13. ábrát).

13. ábra

A kormányzat kritikája kapcsán a PPI értéke majdnem 4, azaz tíz emberből négy lemarad a fontos hírekről.

Következtetések, továbblépés

A mérések alapján kijelenthető, hogy mérhető egyfelől a *tájékoztatás*, másfelől a *tájékoztatottság* közötti különbség mértéke. Hiába széleskörű látszólag a tájékoztatás, hiába léteznek nagy példányszámú, nagy látogatottságú független médiumok, televíziók, hírportálok, ha kialakítható olyan médiarendszer, amelynek köszönhetően a lakosság jelentős tömegei számára a tájékozódás legfőbb forrásait a politikai propagandát kínáló médiumok jelentik. Azt az illúziót kelti ez a modell, mintha a nemzeti médiarendszer sokoldalúan tájékoztatna, de jelentős tömegek elől elzárja az információk jelentős részét, vagy eltereli azokat, és elérhetetlenné teszi a saját médiumaiban a rivális információkat. A mérés azt mutatja, hogy a sokszínű, a hatalommal vitázó információk csak egy szűk réteghez, a választópolgárok nagyjából egynegyedéhez, de mindenképpen kevesebb, mint feléhez jutnak el.

A szinte csak a politikai propagandával találkozó választók és a hiteles információkkal rendelkező választók között a különbség nagyobb annál, mint amennyi egy-egy választás eldöntéséhez minimálisan szükséges. Sőt a politikai propaganda közvetítésére alkalmassá tett rendszerben könnyen szerezhető kétharmad, ha ahhoz olyan választási rendszer is társul, amely pozitívan diszkriminál.

A PPI a demokratikus legitimitás legizgalmasabb kérdését feszegeti. Azt firtatja, jogos-e az uralkodó hatalmi csoportok hivatkozása a legitimitásra, ha az általuk kialakított, működtetett, finanszírozott tájékoztatási rendszer a politikai propaganda terjesztésének kedvez. Egy olyan korszakban élünk, amikor az internet és a népszerű netes alkalmazások elterjedésével nem a tájékozottság nő a világban, hanem az információs káosz. A korszerű felületeken a hamis hírek terjesztése a politikai propaganda számára is új és hatásos fegyver. Robotokkal és megrémített tömegek által felpörgetett megosztásokkal – a *fake news* természetrajzát kihasználva – viszonylag könnyen elérhető, hogy akár fontos kérdésekben is hamis társadalmi tudat alakuljon ki.

Bizonyított, hogy az új médiakorszakban a hazugság terjedési sebessége nagyobb, mint az igazságé (Lohr 2018). Megkerülhetővé váltak a hiteles információk terjesztésére emelt védelmi rendszerek. Előbb vagy utóbb bizonyára beindulnak a társadalmak önvédelmi mechanizmusai annak érdekében, hogy a közösségek ne a politikai propaganda, ne az összeesküvés-elméletek, ne a hamis ideológiák, hanem a tények alapján hozzanak döntéseket. A politikaipropaganda-indikátor ebben a folyamatban lehet segédeszköz: arról tájékoztat, hogy időről időre nő vagy csökken a közönség tájékozatlansága miatt a nemzeti kockázat. A PPI annak megítélésében segít, hogy az adott országban veszélyesen jól működik-e a nemzeti agymosoda, vagy szép lassan beindultak a korrekciós mechanizmusok.

Az Európai Bizottság 2019-ben megválasztott új tagjai is elégedetlenek a hamis hírek elleni küzdelem eredményességével. „A kiterjedt, automatizált propaganda és dezinformáció továbbra is jelen van. Többet kell tenni ez ellen, nem fogadhatjuk el ezt új normaként” – emelte ki közös közleményében Vera Jourová igazságügyért, Marija Gabriel digitális társadalomért és Julian King biztonsági unióért felelős EU-biztos 2019. október 29-én (Európai Bizottság 2019).

Magyarországon vannak olyan kérdéskörök, amelyeknél tíz emberből több mint négy elfogadja a politikai propaganda által terjesztett információt, függetlenül attól, hogy a propagandakampányokon kívüli térben azokat hányszor cáfolták meg. Ideje lenne legalább azt tudni, hogy az adott országban az adott kérdésekben mit mutat éppen a politikaipropaganda-indikátor.

Irodalom

Bajomi-Lázár Péter (2019): Mit köszönhetünk az internetnek? *Élet és Irodalom*, augusztus 23.

Európai Bizottság (2019): Lássuk a tényeket: az Európai Bizottság válasza a magyar kormány kampányára, Az Európai Bizottság Magyarországi képviselője, II. 28.

Freedom House (2019): Freedom in the World, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019>.

Kovács András (2019): Bevándorlópárti bosszúmeghallgatás volt a brüsszeli meghallgatás, *Origo*, IX. 16., <https://www.origo.hu/nagyvilag/20190916-magyarorszag-brusszel-meghallgatás-varga-judit.html>.

Lohr, Steve (2018): It's True: False News Spreads Faster and Wider. And Humans Are to Blame. *The New York Times*, 7 March, <https://www.nytimes.com/2018/03/08/technology/twitter-fake-news-research.html>.

Martin József Péter (2019): Kéz a kézben a lejtőn. Korrupció és sajtószabadság a magyar trendek tükrében. *Média-kutató*, 20. évf. 3. sz. 7–21. o.

Newsocracy (2019): a Center for Independent Journalism és a European Center for Press and Media Freedom *Newsocracy* című közös rendezvénye a Friedrich Ebert Stiftung rendezésében, Budapest, december 12.

Stengel, Richard (2018): *Information Wars: How We Lost the Global Battle Against Disinformation and What We Can Do About It*. Kindle Edition,

Transparency International (2019): Újabb mélyponton Magyarországi korrupciós megítélés, <https://transparency.hu/tag/korrupcio-erzekelesi-index/>.

Függelék

Linkek a kérdések hátteréhez

1. Éheztek a határon az átmeneti zónában menekült gyermekeket: ENSZ emberi jogi irodájának állásfoglalását az éheztetésekről; <https://news.un.org/en/story/2019/05/1037811>
2. Soros György szervezi a migránsok szállítását Európába: <https://24.hu/belfold/2019/07/30/soros-terv-migracio-bevandorlas/>
3. Az Európai Unió szervezi a bevándorlást: <https://www.origo.hu/itthon/20181202-kovacs-zoltan.html>
4. Brüsszel az Unióban szabadon használható bankkártyát ad a migránsoknak: <https://www.origo.hu/itthon/20181202-kovacs-zoltan.html>
5. Brüsszel nem akarja megfékezni a bevándorlást: <https://fidesz.hu/hirek/orban-viktor-programot-hirdetett-a-bevandorlas-megallitasaert>
6. 35 ezer ember halt meg Magyarországon, mert nem jutott idejében orvosi ellátáshoz: https://index.hu/gazdasag/2017/06/12/egeszseguyi_teljesitmenyertekeles/
7. Tömegesek a felmondások az állami szektorban a túlóra törvény elfogadása óta: <https://lehetmas.hu/sajto/tomeges-felmondasok-kozsferaban-azonnali-illetmenyalap-novelesre-van-szukseg/>
8. Orbánveje, Tiborcz István törvényt sértett unióspénzek felhasználásakor: <https://24.hu/belfold/2018/02/07/igy-csalt-orban-vejenek-cege-megszereztuk-az-olaf-jelenteset/>
9. Mészáros Lőrinc vagyona valójában Orbán Viktor vagyona: https://nepszava.hu/3023844_multimilliardoslett-2010-ota-az-orban-csalad <https://www.youtube.com/watch?v=zN2bL7RCuf4>
10. Kiszolgáltatóvá, Putyin adósává teszi Magyarországot az új atomerőmű: https://nepszava.hu/1119730_putyin-orzi-a-kasszakulcsot
<https://www.origo.hu/itthon/20191030-orban-viktor-es-vlagyimir-putyin-budapestben-talalkoztak.html>
11. Magyarország védi meg Európát a bevándorlástól: <https://www.magyarhirlap.hu/kulfold/20190916-varga-judit-bevandorlasparti-bosszuhadjarat-volt-a-brusszeli>
12. Az Európai Ügyességgel el akarja venni az ország önállóságát Brüsszel: <https://444.hu/2019/06/05/hadhazyek-680-ezer-alairast-gyujtottek-ossze-az-europai-ugyesség-mellett>
13. Hadházy Ákos meggyilkolta a szomszédját, és hatalmas tolnai földmulyik részese: https://hvg.hu/itthon/20190211_Ujabb_pert_nyert_meg_Hadhazy_fizethet_neki_a_kozteve
14. A túlóra keretek felemelése a munkavállalók érdekeit szolgálja: <https://444.hu/2018/11/24/kosa-lajos-szerint-a-munkavallalok-erdeke-hogy-a-kormany-250-rol-400-orara>
15. Az uniós határvédelem nem engedné, hogy magyar katonák védjék a határainkat: https://index.hu/belfold/2018/09/18/unios_hatarvedelem_frontex_europai_bizottsag_hatarorseg_kitoloncolas_

Abstract in English

Mass media versus mass informedness

Political Propaganda Indicator Pilot Project

The Political Propaganda Indicator (PPI) measures abuses of information management, following the models of the Democracy Index created by Freedom House and of the Corruption Perceptions Index compiled by Transparency International. It is a method for measuring how corrupted the information disseminated to the public is. The PPI shows what percentage of people accept news items spread by political propaganda as true, even though they are otherwise often difficult to verify as factually correct. It shows what share of the public has a false perception of reality because of propaganda and manipulated news services. It also shows what percentage of people fall prey to false news streams and, consequently, how many of them decide in free elections on the basis of misleading, deliberately false information or concealed information as compared to a situation in which there is a level informational playing field.

Keywords: brainwashing, fake news, information policy, informedness, media regulation, media system, propaganda, press freedom, social media

Vicsek Ferenc újságíró, szerkesztő, műsorvezető, korábban a Petőfi Rádió, a Klubrádió, a FigyelőNet főszerkesztője, a Sanoma Online Divízió igazgatója, több közszolgálati tévé és rádióműsor szerkesztője, munkatársa. A MÚOSZ Gazdaságpolitikai és Médiatudományi Szakosztályának az elnöke, a Dimenzió Média Alapítvány elnöke. Email: vicsek.ferenc@gmail.com

Szlama Gabriella Zsófia

Egy divatikon a XX. században

Simonovics Ildikó *Rotschild Klára*
– *A vörös divatdiktátor* című könyvéről

A magyar divat- és viseletkutatás az elmúlt évtizedekben egyre terebélyesedő szakirodalomlistát tudhat magáénak. Ennek legújabb elemeként jelent meg a Rotschild Klára, a XX. század divatikon életéről és munkásságáról szóló könyv. Simonovics Ildikó művészettörténész, szakmuzeológus *Rotschild Klára – A vörös divatdiktátor* című munkája szélesíti és kiegészíti az államszocialista kor öltözködéséről alkotott tudásunkat.

De ki is volt Kelet-Európa Coco Chanelje? Rotschild Klára (1903–1976) a XX. századi sikk megteremtőjének és uralkodójának számított, nemcsak Magyarországon, hanem az egész keleti blokkban is. Rotschild szó szerint beleszületett a divatba (a fáma szerint a szabásasztalon jött világra), szülei is nők öltöztetésével keresték a kenyerüket: édesapja Rotschild Ábrahám és édesanyja, Spirer Regina is szabóként dolgozott Budapest belvárosában. Színre lépése 1934-re datálható, amikor is a Deák Ferenc téren berendezte önálló szalonját – apja komoly versenytársaként. Munkáit a kor elegáns női, hölgyei egyaránt imádták; ő öltöztette többek között Münnich Ferencné, Psota Irént, Házy Erzsébetet, Honthy Annát, Váradai Hédit, Domján Editet, Darvas Lilit, Fischer Annie-t, Medveczky Ilonát, Kovács Margitot, Kádár Jánosné, de még Josip Broz Tito feleségét, Jovankát is. Karrierje csúcspontját Horthy Miklós menyecskéje, Eldelsheim Gyulai Ilona esküvői ruhájának elkészítése jelentette.

Rotschild állandó kapcsolatot tartott fenn a „párizsi nagyokkal”, rendszeresen járt a különböző divatházak bemutatóira, ahonnan ötletet merített. Évente többször is elutazott a francia fővárosba megtekinteni a Chanel, a Dior, a Givenchy és a Balmain divatházak legújabb kollekcióját. Ám itthon a hagyományos, visszafogott stílust részesítette előnyben, munkáit az *haute couture*, vagyis a magas színvonalú szabászat szellemében alkotta. Ő maga is leginkább klasszikus Chanel szabású kosztümökben járt.

A könyvben kronologikus sorrendben haladva ismerhetjük meg Rotschild Klára életútját. Először felmenőiről, szüleiről, testvéreiről és gyermekkoráról olvashatunk, valamint az előbb említett szóbeszédről, amely a születésével kapcsolatban terjedt el. Simonovics Ildikó külön fejezetben részletezi a Rotschild Klára életét végigkövető lelki problémát és annak gyökereit, valamint kitér az öngyilkossági kísérletre is, amely az egyik legfontosabb momentum a könyvnek – már csak azért is, mert szerepet játszott szalonja megalapításában.¹ A nyolcadik fejezettől kezdve már a divat nagyasszonyának szárnybontogatásáról és üstökösként való tündökléséről olvashatunk, beleértve szalonjának alapítását és egyeduralmává válását. A divattervező (később művészeti vezető) és üzlete számos megpróbáltatást élt át – köztük a második világháború eseményeit (habár ő és családjának nagy része túlélte a holokausztot, férjét ennek következtében veszítette el), a vasfüggöny leereszkedését –, de kiállta az idők (és a vásárlók) próbáját. Simonovics Ildikó munkájában igyekezett minden apró részletre kitérni, beleértve a direktiszek, a modellek és a műhely életét is – ezekről az utolsó fejezetek szólnak. Külön bekezdést kaptak Klára kutyái is, Cigi (Cigány) és Voggi (Vogue), akik mindenhová követték a tervezőnőt. A könyv egyik passzusa részletesen foglalkozik Rotschild Klára halálának körülményeivel, valamint az azt övező szóbeszédekkel is. A korszakban megoszlottak a vélemények az esettel kapcsolatban; néhányan gyilkosságot, mások pedig önkézséget sejtettek a háttérben. A szerző a korábbi öngyilkossági kísérletre, valamint a tervezőnő

¹ Rotschild Klárát fiatal lány korában megverte Somogyi Pál Károly egy váltóügylet miatt. A tervezőnő ezt követően megpróbált önkézséggel véget vetni az életének. Az esetet követő perben végül több ezer pengő kártérítést kapott, amiből sikeresen finanszírozhatta saját szalonjának indulását.

hiúságára hivatkozva ez utóbbit tartja logikusnak. Rotschild Klára élete utolsó éveiben egy olyan tartós fogászati implantátumot csináltatott, amelynek elkészítési módja mai szemmel különösen barbár munkának tűnik.²

Rotschild Klára élettörténete mellett sok ismeretet sajtóíthatunk el a korabeli divatról és öltözködésről is. Karrierje kezdetén, a harmincas években sokat méltatták ruhái „párizsi jellegét”, mert azok a francia divat kópiái voltak. Anyagban, szabásvonalban is elhozta a nyugati sikket a pesti hölgyközönség számára. A második világháború azonban az öltözködéstörténetben is mérföldkövet jelentett: a nyersanyaghiány és a jegyrendszer alapjaiban befolyásolta a divat menetét, az ekkor bombaként berobbanó új tervező, Christian Dior és az általa megálmodott *New Look*³ stílus pedig új divattörténeti korszakot nyitott meg. A vészidőszakot túlélő Rotschild szalont a negyvenes évek végén államosították. Ám az államszocialista éra divatjában is igény volt a luxusruhagyártásra is. Rotschild Klára, „az új rezsim kiválasztottja, ugyanakkor »hűségese szolgálója«” (133. o.) lett, mert sikeresen szerezte vissza korábbi privilegizált helyzetét, és a konfekciógyártás korában „vörös divatdiktátorrá” küzdötte fel magát. Ebből is láthatjuk, hogy a nyugati trendek és a fényűzés érzete a politikától függetlenül fontos szerepet játszott a magyar nők életében, amely az öltözködésükön keresztül is megjelent.

Simonovics Ildikó alapos kutatómunkával dolgozta fel Rotschild Klára életét. A primér források több levéltárból (Budapest Főváros Levéltára, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára), múzeumi gyűjteményből és archívumból (Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Fényképgyűjteménye, Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Textilgyűjteménye, Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára, Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteménye és Magyar Távírási Iroda Fotóarchívuma) származnak. Ezeket a szerző sajtócikkkel – főként olyan véleményekkel, amelyek hol éltették Rotschild munkásságát, hol a pazarló életmód kiszolgáltatását rótták fel neki –, és személyes interjúkkal egészítette ki. Ezek a beszélgetések azért fontosak, mert az interjúalanyok felkutatása jelentős oknyomozást és utánajárást igényelt a szerzőtől.

A könyvben kirajzolódik egy (ön)marketing folyamat is: „Rotschild Klára sikerének ő maga volt a kovácsa, a remek szakmai teljesítmény, a kiváló kapcsolati háló és sajtókommunikáció mellett az azt tápláló »ön-branding« része volt a legendagyártás” (81. o.). Konkrét példaként lehet említeni azt a történetet, amelyet maga Rotschild Klára terjesztett el. Állítása szerint ő tervezte Faruk egyiptomi király feleségének a menyasszonyi ruháját – ami nyilvánvalóan nem volt igaz. Ennek ellenére a közbeszédben ez maradt fenn, s úgy tűnt, senkit sem érdekelt különösképpen az igazság. Rotschild Klárának nem volt különösebb tehetsége a rajzoláshoz, egy idegen nyelven sem beszélt, mégis jövedelmező és elismert szalont működtetett csaknem fél évszázadon át. Briliáns emlékező-tehetsége volt, kollekcióit rendszerint fejben álmodta meg, majd a ruhákat egy szabóbábun vagy egy manökenen állította össze. Nagy talentummal választotta maga köré a dolgozóit is – gyakran az utcáról vagy más munkakörből csábítva át azokat, akik aztán rajzoltak, varrtak vagy éppenséggel fordítottak neki.

A kötet logikus felépítésű, szövegezése könnyen érthető, olvasmányos, de néhol már zavaróan sok idézetet tartalmaz. Néhány esetben (ilyen például a tervezőnő halálesete vagy a szülei válásának indokai) a szerző forráshiány okán arra kényszerül, hogy a saját következtetéseire hagyatkozzon. A könyv végén található gazdag képmellékletben nemcsak Rotschild Kláráról, hanem az általa tervezett ruhákról és a korabeli manökenekről is látható fénykép. Simonovics Ildikó már a disszertációja megszületése óta foglalkozik az államszocialista divattal, fokozata megszerzése óta számos műve született e témában. Munkáival, publikációival folyamatosan bővíti a múlt század divattörténetének kánonját. Mostani könyvéből egy divatikon élettörténetének nyomon követésével sokrétű képet kaphatunk a XX. századról – nemcsak a divatról, hanem a korabeli magyar társadalom működéséről is. Betekintést nyerhetünk az öltözködés átalakulásába, a budapesti elit gondolkodásmódjába, valamint a politikai döntésekbe, változásokba is. A kötetet így nemcsak a Rotschild Klára iránt érdeklődőknek,

2 Simonovics Ildikó interjút készített dr. Unger Péterrel, aki a hetvenes években alorvosként dolgozott a János kórház szájsebészetén. A vele készített beszélgetés leiratából tudunk Rotschild Klára implantátumáról és annak körülményeiről, aminek menetét dr. Unger ma már teljességgel elfogadhatatlan eljárásnak nevezte.

3 Christian Dior tervei már egy kecses, érzéki nőt mutattak be, ennek hatása a negyvenes évek második felében már a magyar divatban is látszott.

hanem a történészeknek, a művészettörténészeknek és a társadalomtudósoknak is ajánljuk. (Simonovics Ildikó: *Rotschild Klára – A vörös divatdiktátor*, Jaffa Kiadó, Budapest, 2019, 309 oldal, 3999 Ft)

Szlama Gabriella Zsófia diplomáit az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerezte meg előbb történelem alapszakon, majd művelődéstörténet mesterszakon. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskolájának hallgatója. Érdeklődési köre a XIX–XX. századi divat története, kutatási témája az emancipáció és a női nadrágviselet kapcsolata a századfordulón.

Email: zsofi.szlama@gmail.com